

AKDENİZ HAVZASI KÜLTÜREL ÇALIŞMALARINDAN SEÇMELER

Editör

Suna TİMUR AĞILDERE

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ
BAŞKANLIĞI

T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını: 675
Araştırma İnceleme Dizisi: 243

ISBN: 978-975-17-5547-6

AKDENİZ HAVZASI KÜLTÜREL ÇALIŞMALARINDAN SEÇMELER

Editör: Prof. Dr. Suna TİMUR AĞILDERE

Yayına Hazırlayan: Yüksek Kurum Uzmanı Dr. Oya MEŞELİ

© Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı - 2024

E-Yayın

Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı

Üniversiteler Mah. Toplum Cad. No.: 5 06800 Çankaya/ANKARA

Tel: 0312 284 34 18 • Belgegeçer: 0312 284 34 65

www.akmb.gov.tr

Grafik Tasarım: Neyir Matbaacılık

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ AYDIN SAYILI KÜTÜPHANESİ KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Akdeniz Havzası kültürel çalışmalarından seçmeler / editör: Suna Timur Ağıldere .— Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı , 2024.

358 sayfa : fotoğraf, plan, şekil, çizim, grafik, tablo ; 24 cm .— (AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını ; 675. Araştırma İnceleme; 243)

ISBN: 9789751755476

1. AKDENİZ -- KÜLTÜR
2. AKDENİZ -- UYGARLIK
3. AKDENİZ HAVZASI -- KÜLTÜR
4. AKDENİZ HAVZASI -- KÜLTÜR -- TARİH
5. AKDENİZ HAVZASI -- UYGARLIK -- TARİH

I. Timur Ağıldere, Suna II. e.a. III. dizi

909.09

Uluslararası Yayınevi

Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı 1983 yılında kurulmuş olup 41 yıldır uluslararası düzeyde faaliyet göstermektedir. “Tanınmış Uluslararası Yayınevi” kategorisinde yer alan AKM; yayımladığı özgün bilimsel kitaplar, çeviri eserler (Almanca, Çince, Fransızca, İngilizce, Rusça vd.) ve bilimsel süreli yayınlar ile çalışmalarını ulusal ve uluslararası alanlarda yürütmeye devam etmektedir. AKM tarafından yayımlanan eserler, Yükseköğretim Kurulunca tanınan yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer almakta; dünyanın en geniş çevrim içi kamu erişim kataloğu olan Worldcat.org’ da dizinlenmektedir. Yayınlarımızla ilgili ayrıntılı bilgiye akmb.gov.tr adresinden ulaşılabilir.

ÇEVİRİ VE KAYNAK METİNLER İŞİĞİNDA OSMANLI YÖNETİMİNDE RUM-ORTODOKS KÜLTÜRÜ

Prof. Dr. Günil Özlem AYAYDIN CEBE

İstanbul'un fethiyle birlikte Osmanlı, Ortodoks Kilisesi'ne bağlı halkları yönetmeye başlamış, böylece eskisinden daha çeşitli ve karmaşık bir siyasi yapı kazanmıştır. Ortodoksların yanı sıra diğer Hristiyan topluluklarını ve Musevileri de barındıran İmparatorluk, çok dinli ve çok kültürlü yapısını, İslam hukukundaki zimmet statüsüne bağlı olarak din esasına göre oluşturduğu "millet" sistemiyle düzenlemiştir. İlber Ortaylı'nın ifadesiyle millet sistemi, toplumun din temeline göre gruplara ayrılmasını; vergilendirme, yargı ve eğitim gibi kamusal hizmetlerin cemaat liderleri eliyle organize edilmesini sağlamış, böylece hem adli hem de yönetsel alanlarda dine dayalı bir tür ademimerkeziyetçilik ve çeşitlilik anlayışı hayata geçirilmiştir (2005: 173).

Millet sistemi içinde dil ya da etnik köken ayrımı gözetilmemiştir. Topluluklar, bağlı oldukları din esasına göre sınıflandırılmıştır. Örneğin, aynı dili konuşan Ermeniler kiliselerine göre "Ermeni" (Gregoryen), "Katolik", 19. yüzyılda bir kısım Ermeniler de "Protestan" milleti olarak adlandırılmıştır. Buna karşılık, Bulgarlar ve Rumlar ortak bir millet kabul edilmiştir. Benzer şekilde, Türkler, Arnavutlar ve Araplar, "İslam" milleti adı altında bir araya getirilmiştir. Ortaylı, Osmanlı nüfus sayımlarında dahi etnik ayırmadan çok, dinî gruplamanın esas alındığını ve cemaatlerin dinî liderlerinin yargı, eğitim, maliye ve belediye hizmetlerinden sorumlu tutulduğunu vurgular (2005: 173-174). Resmî dini İslam olan İmparatorluktaki, yani "Darü'l-İslam"daki gayrimüslimler, "zimmi" olarak adlandırılmıştır (2005: 21).

Niyazi Berkes de Osmanlı Devleti'nin, Avrupalıların gözünde bir İslam devleti (halifelik) olarak algılanmasına karşın, yönetim pratiği açısından "bir İslam-Ortodoks birliğinin dünyevi gücü" niteliği taşıdığını belirtir (1973: 131). Ne var ki, tarihçilerin dikkat çektiği bu noktalar, edebiyat ve

kültür araştırmacıları tarafından genellikle göz ardı edilmiştir. Akdeniz Havzası'nda yüzyıllar boyunca siyasi açıdan etkili bir güç konumunda olan Osmanlı'nın kültürel çeşitlilikten yarattığı "Osmanlı medeniyeti" yeterince incelenmemiştir. Osmanlı modernleşmesinin kültür tarihini, özgül olarak edebiyat tarihini konu edinen hemen hemen bütün araştırmacılar, ulus-devlet bakış açısını benimsemiş görünmektedir. Edebiyat tarihi yazımına hâkim olan mantığın bir yansıması sayılabilecek bu yaklaşım, inceleme nesnesini modern ulus kavramı doğrultusunda tek tipleştirerek tarihsel bağlamından koparma eğilimi taşır. Oysa edebiyatın temel aracı olan dil esas alındığında, hem Osmanlı sistemindeki millet anlayışını hem de modern milliyetçi millet kavramını açan bir üretim olduğu gözlemlenebilir. Bu üretim, çeşitli olduğu kadar ortak özellikler de barındırır; bu nedenle evrensel örneklere benzer olmakla birlikte sadece Osmanlı'ya özgü, biricik nitelikler de taşır. Bu üretimi derinlemesine tartışmayan modern milliyetçi söylem tarafından biçimlendirilen edebiyat—ve buna bağlı olarak kültür—tarihi yazımı eksik kalmaktadır.

Osmanlı yönetimindeki Rum Ortodoks cemaatinin etkinliği bu bağlamda önem taşımaktadır. Özellikle 19. yüzyılda basılı kültürün ivme kazanması ve milliyetçilik hareketlerinin Osmanlı topraklarına taşınmasıyla beraber, Rum Ortodoks cemaatinin siyasi ve kültürel etkinlikleri, Osmanlı'nın başta Müslüman-Türk tebaası olmak üzere diğer milletlerini derinden etkilemiş görünmektedir. İmparatorluktan ayrılan ilk devlet olarak Yunanistan Krallığı'nın kurulması (1832), kesin bir kopuş yaratmamış, Rum Ortodokslar yüzyıl boyunca Osmanlı kültür dünyasında etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Ulus-devletleşme konusunda bütün Rumlar aynı kanıları paylaşmadıkları gibi Türkçe edebiyat üretimine katkıda bulunan birçok ismin de Osmanlı üst kimliğini sahiplendiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı üst kimliğinin milliyetçilikle dönüşümü ve bu dönüşümün edebiyat ile kültür üzerindeki yansımaları, yalnızca Osmanlı toplumundaki farklı milletler arasındaki etkileşimi değil, aynı zamanda modernleşme sürecinde geçmişle kurulan ilişkileri de biçimlendirmiştir. Milliyetçilik hareketlerinin Osmanlı üst kimliğinden Türkçülüğe doğru yoğunlaştığı yüzyıl dönümünde yerli aydınlar, kültürel temellerini Antik Yunan ve Roma üzerine inşa eden Avrupalı devletlerin medeniyet üretimine cevaben, Antik Yunan mirası ile yeni ilişki biçimleri kurmaya yönelmiştir. Yahya Kemal ve Yakup Kadri gibi önemli edebiyatçıların önderliğinde 1912'de başlatılan kısa ömürlü Nev Yunanilik akımı, daha sonra 1940'lardan itibaren Azra Erhat, Halikarnas Balıkcısı (Cevat şakir Kabağağalı) ve Sabahattin Eyüboğlu gibi

isimlerin önyak olduğu Mavi Anadoluçuluk hareketi buna örnektir. Tarihi yeniden yorumlama biçimleri ve milliyetçi motivasyonları çeşitli açılardan eleştirilmiş olan bu hareketler, son kertede, geçmişten beri süregelen kültürel etkileşimin yeni siyasi oluşumlarda bile biçim değiştirerek temellük edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Bu noktalardan hareketle bu çalışmada, Osmanlı yönetimi altındaki Rum Ortodoks cemaatlerinin tarihine değinildikten sonra bunlar arasından Türkçe konuşanlara odaklanılacaktır. Türkçeyi kullanan diğer cemaatlerin kültürel üretimiyle karşılaştırmalı olarak Yunan harfli basılı Türkçe metinlerin sosyolojik açıdan çözümlemeleri sunulacaktır. Diğer cemaatlerden kasıt, Osmanlı'nın sınıflandırmasına göre "İslam" milleti ile Gregoryen, Katolik ve Protestan Ermeni milletleridir; bu çalışmada hepsi kısaca "Ermeni" milleti olarak kabul edilmiştir. Böylece, başta Ortodoks cemaati olmak üzere, Ermeni ve İslam milletlerinin basılı kültüre geçişle ve milliyetçiliğin etkisini hissettirmeye başlamasıyla beraber geçirdikleri kültürel değişim ve karşılıklı etkileşim ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Bu yolla, özellikle 19. yüzyılda İmparatorluğun kültürel etkinliğinin gerçekçi biçimde kavranmasının yanı sıra edebiyat ve kültür tarihi yazımında gözden kaçmış olduğu düşünülen önemli noktaların gün yüzüne çıkarılması amaçlanmaktadır.

Konu ile ilgili ayrıntılara geçmeden önce metodolojiye dair birkaç noktaya değinmek yerinde olur. Farklı alfabelerle basılmış Türkçe edebiyat üzerine yaptığım araştırmaların başlangıcı doktora yıllarıma dek uzanır. "19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik" başlığı ile o dönemin imkânlarına göre hazırlayıp savunduğum doktora tezime, bu çalışmanın da altyapısını oluşturmaktadır. Dolayısıyla burada sunacağım bilgiler, sayısal veriler ve bunlara dair görseller, tezin tartışmalarına, veri tabanına ve sayıları işleme yöntemine dayanmaktadır (bk. G. Ö. Ayaydın Cebe 2009). Ne var ki, aradan geçen yıllarda yeni bibliyografyalar yayımlanmış, birçok kütüphane ve arşiv, kaynaklarını kamuya açık bir şekilde dijitalleştirmiştir. Bu gelişmeler doğrultusunda, tezde kullanılan veri tabanı da güncellenmiştir.

Veri tabanının temelinde Millî Kütüphane Başkanlığının 2001 yılında yayımladığı *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle)* başlıklı kaynak bulunmaktadır (metin içinde kısaca EHB olarak anılacaktır). Bu kaynakta Yunan harfli Türkçe metinlerle ilgili olarak Sévérien Salaville ve Eugène Dalleggio'nun hazırladığı *Karamanlidika:*

Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs adlı üç ciltlik (1958, 1966, 1974) öncü bibliyografyalarının yanı sıra bunlara sonradan Evangelia Balta tarafından yapılan eklemeler (1987a, 1987b, 1997) yer almaktadır. Bu yazıda, daha güncel bir bibliyografya çalışması olarak Neşe Harbalioglu, Adem Öger ve Erkan Hirik tarafından 2017 yılında yayımlanmış olan ve 154 adet Yunan harfli basılmış Türkçe metnin bilgilerini içeren *Karamanlıca Eserler Kataloğu 1* de kullanılmıştır.

Aradan geçen yıllarda konuya duyulan ilginin artması olumlu bir gelişmedir. Bu doğrultuda birçok araştırmacı, farklı alfabelerde basılmış Türkçe metinler üzerine yayın yapmıştır. Metinler gün yüzüne çıkarıldıkça bibliyografik verilerden metin incelemelerine doğru bir yönelim oluşmuştur. Veri tabanı da bu tür çalışmalardan elde edilen bilgilerle zenginleştirilmiştir. Yeri geldikçe bu kaynaklara da değinilecektir. Ayrıca, tezden farklı olarak bu çalışmanın odağında yer alan Yunan harfli Türkçe metinler için 19. yüzyıl öncesine ve sonrasına da bakılmıştır. Bununla birlikte karşılaştırmalar, genellikle 19. yüzyıl çerçevesinde yapılmıştır.

1. Osmanlı Yönetiminde Rum Ortodokslar

II. Mehmed'in Ortodoks Kilisesi'ni tek bir otorite altında birleştirme stratejisinde bilinçli davrandığı ve Gennadios'u Roma Katoliklerine karşı patrik olarak atadığı konusunda tarihçiler ortak bir görüşe sahiptir. İstanbul Patriği, Bulgar ve Sırp kiliselerinin bağımsızlığının kaldırılmasının ardından, Balkan Ortodokslarının ruhani, mali ve adli yetkileriyle donatılarak geniş bir otoriteye kavuşturulmuştur. Bu düzenleme, Ortodoks Rumları, Osmanlı Devleti içinde ayrıcalıklı bir konuma taşımıştır. Richard Clogg'un belirttiği gibi, Rum milleti, Müslümanlardan sonra İmparatorluk nüfusunun en geniş kesimini oluşturmuş ve bu durum, onların belirli avantajlara sahip olmalarına zemin hazırlamıştır (2008: 10).

Bu ayrıcalıklı konumun etkisi, özellikle Yunan dili ve eğitimine yönelik serbestiyette kendini göstermiştir. Ortaylı, Babıalı tarafından zaman zaman Rumca fermanların kaleme alındığını ve Rumcanın yarı resmî bir dil olarak kullanıldığını belirtir. Ayrıca, belli bir döneme kadar devlet bürokrasisinde yalnızca Fenerli Rum beylerinin kitabet hizmetlerinde görev alması, Rumları, Osmanlı içindeki diğer gayrimüslim gruplarından daha avantajlı bir konuma yerleştirmiştir (2005: 61-62).

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim topluluklarının ticari etkinliği dikkat çekicidir. Robert Mantran, 16. ve 17. yüzyıllarda İstanbul'daki Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarlarının yabancı tüccarlarla kurduğu ilişkileri incelerken bu grupların uluslararası ticarete aracı olarak önemli bir rol oynadıklarını ifade eder. Osmanlı'nın idari ve ekonomik sistemi, yabancı tüccarların yerel yöneticilere ulaşmasını zorlaştırdığından, dil bilen gayrimüslim aracılar ticaretin vazgeçilmez aktörleri hâline gelmiştir. Mantran ayrıca, yabancı tüccarların farklı mezheplere mensup olsalar da dindaşlarına daha fazla güven duyduklarını ve bunun ticari ilişkileri kolaylaştırdığını belirtir. Özellikle Ermenilerle Avrupalı tüccarlar arasında 16. yüzyıldan itibaren artış gösteren karma evlilikler, bu karşılıklı güvenin bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir (1985: 20).

Ermeni ve Rum milletlerinin ticarete üstlendikleri roller, Osmanlı'ya özgü bir ticaret burjuvazisinin oluştuğunu düşündürmektedir. Mantran'ın analizine göre, yönetici sınıfın ticaretten uzak kalmayı tercih ettiği 17. ve 18. yüzyıllarda, Avrupalı devletlere tanınan kapitülasyonlar sayesinde genişleyen sistem, gayrimüslim cemaatlerin ticari etkinliğini artırmış ve yabancı tüccarlarla kurdukları ilişkileri desteklemiştir (1985: 20, 22). Ticari zenginleşmenin etkisiyle Rumlar, Batı Anadolu, Epir, Karadeniz kıyıları ve Mora gibi bölgelerde okullar açmış; Kıbrıs ve Girit'in Osmanlı idaresine geçmesinden sonra da bu süreç devam etmiştir.

Bu sırada, Osmanlı sınırları dışında kalan İyon Adaları'nda Fransa ve İtalya'nın yoğun kültürel etkisiyle İtalyanca, Fransızca ve sonra İngilizce en çok rağbet gören diller hâline gelmiş, eğitim dili olarak klasik Yunanca da kullanılmıştır. Bu okulların yanı sıra, Avrupa ile ticari ilişkilerin güçlenmesi ve ticaret burjuvazisinin çocuklarının Avrupa'da eğitim görmesi, Ortaylı'nın deyimiyile, "Yunan Aydınlanması"na katkıda bulunmuştur. Yunanlılar, Avrupa ile kurdukları yoğun temaslar sayesinde yalnızca kendi toplulukları üzerinde değil, diğer Balkan milletleri üzerinde de kültürel ve ideolojik etkiler yaratmışlardır (2005: 63). Benzer bir değerlendirme yapan Clogg, Yunan ulusal hareketinde tüccar sınıfının Fenerlilere kıyasla daha önemli bir yere sahip olduğunu belirtir. Uluslararası ticaretteki güçlü konumları sayesinde Yunancanın Balkan ticaretinin ortak dili hâline geldiğini de ifade eder (2008: 21).

Ticarete ek olarak diplomasi de yabancıların Osmanlı ile ilişkilerinde yerel araçlara ihtiyaç duyduğu önemli alanlardan biridir. 16. yüzyıldan itibaren İstanbul’da elçilikler kuran Avrupa devletleri, kendi yetiştirdikleri “dil oğlanları”nın yanı sıra yerel gayrimüslimtercümanlardan faydalanmıştır. Aynı şekilde, Osmanlı yönetimi de gayrimüslim milletlerden tercümanlar istihdam etmiştir. Divanihümayun Tercümanlığı olarak bilinen resmî göreve, başlangıçta, devşirilmiş ya da Müslümanlığı seçmiş kişiler atanmıştır (S. Balcı 2006: 45). 17. yüzyıl sonlarından itibaren bu önemli görev Osmanlı Rumlarına geçmiştir (S. Balcı 2006: 55). Bu değişim, Rum tercümanların Osmanlı siyaseti ve modernleşme süreçlerindeki konumlarını daha görünür hâle getirmiştir.

Dillerini ve kültürlerini büyük ölçüde koruyan kentli Rum nüfusun dışında, Anadolu’nun farklı bölgelerinde Türkçe konuşan Ortodokslar da yaşamaktaydı. Bu topluluklardan “Karamanlı” olarak bilinen grup, dil ve kültür özellikleriyle diğer Rum Ortodoks cemaatlerinden ayrılmaktaydı. Clogg, Türkçe konuşan Hristiyanların varlığına ilişkin en eski belgenin 15. yüzyıla dayandığını ve bu toplulukların Osmanlı döneminde belirgin bir sosyal kimlik kazandığını ifade eder (1996a: 68). Gerasimos Augustinos (1992) gibi bazı Yunanlı araştırmacılar, Anadolu Rumlarını bütüncül bir perspektiften ele almayı tercih ederken Samim Akgönül, Türkçe konuşan Ortodoksları ayrı bir kategoriye yerleştirir. Akgönül’ün sınıflandırmasına göre, 19. yüzyılda Rum Ortodoks cemaati dört ana kategori oluşturur: Yunan milliyetçiliğini destekleyenler (genellikle Ege Adaları’nda ya da Anadolu’nun batı ve kuzey kıyılarında yaşayan Rumlar), Osmanlı yönetimine yakın duran asilzadeler ve Fener Patrikhanesi çevreleri, Batı Anadolu’nun iç kısımlarında yaşayan ve milliyetçilik propagandalarının hedefi durumuna gelen sade Rum köylüleri ve Türkçe konuşan “Karamanlılar” (2007: 41).

Bu noktada, Osmanlı hâkimiyeti altındaki tek Ortodoks topluluğun Rumlar olmadığı belirtilmelidir. Anadolu ve İstanbul’un yanı sıra Rumeli, Basarabya, Güney Rusya (Odessa) ve Mariupol’da da (bugünkü Zdanov) farklı Ortodoks cemaatleri, özellikle Türkçe konuşan gruplar varlık göstermiştir (R. Anhegger 1988: 644). Bu topluluklar, hem Osmanlı’nın millet sistemi içinde yerel bir kültürel kimlik geliştirmiş hem de coğrafi olarak geniş bir alana yayılmıştır.

Osmanlı Rum Ortodoks cemaatinin ekonomik temellerine bakıldığında, dört yerine üç ana grubun belirginleştiği söylenebilir: ticaret burjuvazisi, Fenerli Rumlar tarafından temsil edilen seçkinler ve Anadolu'daki Ortodoks toplulukları. Bazı tarihçiler “Karamanlı” adını yalnızca Anadolu'daki Türkçe konuşan Ortodokslar için kullanıyor olsa da Yunan harfli Türkçe basılı kültürün bu grupların tamamına hitap ettiği ve ortak bir üretim alanı yarattığı gözlemlenebilir. 19. yüzyılda yaşanan siyasal değişimler ve iç göçler, başlangıçta ayrıksı kimliklere sahip olan bu grupların bir kısmını yakınlaştırırken Yunan bağımsızlığının ardından bazılarının dışlanmasına neden olmuştur. Rum milleti Osmanlı çatısı altında değişen koşullara uyum sağlayarak yeni kimlikler geliştirmiş ve bu kimlikler, diğer Osmanlı milletleriyle karşılıklı bir etkileşim içinde şekillenmiştir. Bu çerçevede, Fenerli Rumların üstlendikleri politik ve kültürel roller ile Anadolu Ortodokslarının sosyal ve ekonomik bağlamları, ilerleyen bölümlerde biraz daha ayrıntılı ele alınacaktır.

Yüzyıl dönümü ve ertesinde, özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra da İmparatorluktaki Rumların ortak bir tutum sergilemediğini kaydeden Hasan Taner Kerimoğlu, 19. yüzyıldaki Yunan bağımsızlığının ardından Rumlar arasında iki ana eğilim bulunduğundan söz eder. Rumların bir kısmı, Yunan Krallığı'nı desteklerken Fenerli Rumlar, “Batı yanlısı ve kozmopolit bir Osmanlı İmparatorluğu içerisinde ekonomik, siyasal ve toplumsal olarak gelişebileceklerine” olan inançlarını korumuştur (2008: 29). “Hellenottomanizm” ya da Herkül Millas'ın ifadesiyle “Yunanosmanlılığı” olarak adlandırılan bu görüşün oluşumunda Athanasios Souliôtês Nikolaidis ve Iôn Dragoumês'in temsilcisi buldukları “Konstantinopolis Örgütü”nün büyük payı olmuştur (1993: 57). Souliôtês'in 1940'larda yazdığı ve ölümünden sonra 1984'te yayımlanan anılarına göre, “Yunanlılar (ve başka uluslar da), Müslüman Türkler'le Osmanlı Devleti çatısı altında, eşit haklarla bir arada yaşamalıydı. Yunan devleti genişleme politikasına son vermeli [...] hürriyet ve 'Meşrutiyet' ilkeleri içinde farklı dil ve dinden insanlar uyum içinde yaşamalıydılar” (aktaran H. Millas 1993: 57). Jön Türkleri de değerlendiren Souliôtês, anılarında dönemin politik olaylarından, milliyetçi akımlarından, “Hellenottomanizm” ile “Megali İdea” ilişkisinden eleştirel bir tavırla söz etmiştir. Ulus-devletleşmeye yönelik yaklaşımların etkisini hissettirmesi ve I. Dünya Savaşı ile birlikte bu görüş tarihe karışmıştır (H.Millas 1993: 57).

1.1. Fenerli Rumlar

Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle Divanhümayun tercümanları olarak görev yapan Fenerli Rumlar, sosyopolitik açıdan kendilerine özgü bir statüye sahip olmuşlardır. Tercümanların, davası olan ve dil bilmeyen kişilerin ifadelerini çevirmekten devletin yabancı ülkelerle ilişkilerini yönetmekte reisülkütüba yardımcı olmaya kadar geniş bir sorumluluk alanı bulunmaktaydı (M. Seyitdanlıoğlu 2008: 50, 50.5). Bu topluluk, 1699-1821 yılları arasında Osmanlı yüksek bürokrasisinde önemli roller üstlenmiş ve Patrikliğin bulunduğu Fener semtinde yoğunlukla yaşadıkları için "Fenerli" olarak anılmıştır (R. Clogg 2008: 21, M. Baker 2002: 8).

Fenerli Rumların 18. yüzyıldan başlayarak İslam'a geçiş zorunluluğu olmaksızın tercümanlık pozisyonlarına atanması olağan hâle gelmiştir. Bu kişilerden bazıları, Eflak ve Boğdan voyvodalıkları gibi idari görevlere yükselmiştir. Clogg'un verdiği bilgilere göre, voyvodalardan birçoğu, Osmanlı padişahınıninkinin küçük bir modeli sayılabilecek saraylarında Yunan kültürü ve edebiyatını teşvik etmiş, Avrupa kültürünün Ortodoks cemaati arasında tanınmasına önyak olmuştur (2008: 21).

Fenerli Rumların, yabancı dil bilgisi ve Osmanlı edebî dili konusundaki becerilerine borçlu oldukları özel statüsü, bir tür aristokrasi geliştirmelerine olanak tanımıştır. Johann Strauss, Osmanlı Türkçesi bilgisini âdeta bir aile mirası gibi sahiplendiklerini ve bu bilgiye bir tür tekel uyguladıklarını belirtir. Yüksek devlet görevlerine erişim sağlamada önemli bir araç olan bu dil becerisi konusunda Fenerli Rumlar, diğer milletler karşısında son derece muhafazakâr bir tutum sergilemişlerdir (1995: 194). Aynı duruma Mona Baker da işaret eder (2002: 10).

Fenerli Rumların uzun yıllar boyunca Osmanlı devlet mekanizmasının üst kademelerinde elde ettiği ayrıcalıklı statüye karşın, kültür ve edebiyat alanında Osmanlı Türkleriyle sınırlı bir etkileşimde bulduklarını gözlemleyen Strauss, tarihlerin ve alan araştırmalarının bu konuda yeterince bilgi sunmadığını belirtir (1995: 189). Bu nedenle, bu topluluğun kapalı bir cemaat yapısı sergilediği düşünülebilir. Ne var ki, Yunan bağımsızlığı sonrasında Divanhümayun tercümanlığı görevini yitiren Fenerlilerin, hızla kozmopolitleşen İstanbul'da gelişen matbaacılık ve çevirmenlik gibi yarı liberal sektörlerde hangi ölçüde yer aldığı üzerine ayrıntılı çalışmalar henüz yapılmamıştır. Bu nedenle, Strauss'un gözlemlerinin özellikle 18. yüzyıldan 1821'e kadarki dönem için geçerli olabileceği anlaşılmaktadır.

Kendisi de bu görüşlerin “Karamanlı” ve halk edebiyatı dışarıda bırakıldığında anlamlı olduğunu ifade etmiştir (1995: 190). Dolayısıyla bu gözlemler, Tanzimat Dönemi gelişmelerinin ışığında yeniden değerlendirilmeyi beklemektedir.

Divanühümayun tercümanlığı, Fenerli Rumlara dışişleri alanında önemli bir görev üstlenme fırsatı sunmuştur. Sezai Balcı'nın araştırmasına göre, başlangıçta müzakerelerde bulunmalarına izin verilmeyen tercümanlar, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın tüm diplomatik süreçlerinde aktif rol almaya başlamışlardır. Bu durum, müzakere başarılarının tercümanların yetenek ve deneyimine bağlı olmasına yol açmış ve onları devlet sınırlarına vakıf üst düzey memurlar hâline getirmiştir. Tercümanlar yalnızca dil becerileriyle değil, Avrupa ve dünya meseleleri konusundaki bilgileri ve devlete olan sadakatleriyle de öne çıkmışlardır (2006: 78).

Ne var ki, bu yeteneklerin kötüye kullanımı ciddi sonuçlar doğurmuştur. IV. Mustafa döneminde Divanühümayun tercümanı Saribeyzade Aleko'nun göreviyle ilgisi olmayan devlet işlerine karıştığı ve casusluk yaptığı gerekçesiyle idam edilmesi bunlardan yalnızca biridir. Benzer şekilde, Ruslarla iş birliği yaptıkları gerekçesiyle Aleksander Gika (1740), Nikola Drako (1769), ve Dimitraško (1812) gibi tercümanlar da idam edilmiştir (S. Balcı 2006: 79).

Osmanlı'nın Avrupa'da daimî elçilikler kurduğu dönemde, tercümanların devlete yönelik ihanetleri zaman zaman skandallara yol açmıştır. Morali Ali Efendi'nin 1797-1802 yılları arasında Paris elçisi olduğu dönemde sefaret tercümanı olarak görev yapan Panayoti Kodrika (Godrika), Fransa adına faaliyet göstermiştir. Kodrika, İstanbul ile Ali Efendi arasındaki yazışmaların kopyalarını Fransa Başkanı Talleyrand'a ulaştırmış, hatta Osmanlı'nın parçalanmasını öngören bir proje de hazırlamıştır (S. Balcı 2006: 80).

Yunan ayaklanmasının hemen ardından, Divanühümayun tercümanı olarak görev yapan Morozi ailesinden Kostaki'nin (Konstantin Mouroussi) ulusalçı Yunanlılarla işbirliği yaptığı ortaya çıkarılmıştır. 1821 yılında önce Kostaki, ardından Donanma-yı Hümayun tercümanı Hançerlizade Mihalaki ile Yorgaki Mavrokordato idam edilmiştir (K. Beydilli 1995: 315). Bu olaylar sonrasında, Rum tercümanlara olan devlet güveni sarsılmış ve Rumlardan devlet hizmetinde kullanılmaması yönünde bir karar alınmıştır (S. Balcı 2006: 82).

Fenerli Rumların ve Yunan bağımsızlığının, Osmanlı modernleşmesi ve özellikle edebiyat alanındaki modernleşmeye dolaylı katkıları üzerinde durulması gerekir. Yunanistan Krallığı'nın kuruluşunun ardından Osmanlı Devleti, tercümanlık hizmetleri için yeni bir kadro oluşturma ihtiyacı duymuş ve bu amaçla Müslüman tebaaya yönelmiştir. Bu çerçevede, 1821 yılında Yahya Naci Efendi'nin baştercüman olarak atandığı Tercüme Odası kurulmuştur. Bu kurum, Müslümanlara yabancı dil—özellikle Fransızca—eğitimi vermek ve devletin diplomatik ihtiyaçlarını karşılamak üzere organize edilmiştir (S. Balcı 2006: 88, İ. Ortaylı 2005: 176).

Tercüme Odasında yetişen yetenekli memurlar, yalnızca Osmanlı bürokrasisinde bir değişimi başlatmakla kalmamış, aynı zamanda—Tanzimat sonrası dönemde Ermeni ve Musevi cemaatlerinden bireylerin de kadrolara dâhil edilmesiyle—Osmanlı yönetim sisteminde önemli bir dönüşüm yaratmıştır. Kurumda, Müslüman memurların eğitilmesine ayrı bir önem verilmiş ve bu tutumun, ayrımcılığın yanı sıra Türk nüfusunun Batı dillerine ve kültürüne daha açık hâle getirilmesi hedefiyle de bağlantılı olduğu ifade edilmiştir (İ. Ortaylı 2005: 141, 235). Tercüme Odası, zamanla devletin en önemli ofislerinden biri hâline gelmiş, yalnızca bürokratların değil, Avrupa edebiyatından çeviriler yapan ve yeni edebî türlerde kalem oynatan yazar ve şairlerin yetişmesinde de önemli bir rol oynamıştır.

1.2. Anadolu Ortodoksları

İncelenen metinlerde kendilerini genellikle “Anadolu” olarak tanımlayan Ortodoks topluluklarını, çoğu tarihçi “Karamanlı” adıyla nitelemekte ve kullandıkları Yunan harfli Türkçeye “Karamanlıca” adını vermektedir. Bazı araştırmacılar, bu toplulukların Orta Anadolu’da Karaman bölgesinde yaşamış olmasından veya Karamanoğlu Beyliği'nin hâkimiyetindeki topraklarla ilişkilendirilmesinden dolayı “Karamanlı” olarak adlandırıldığını ileri sürmektedir. Yonca Anzerlioğlu'nun verdiği bilgiye göre, “Karamanlı” terimini ilk kez 1553-1555 yılları arasında İstanbul ve Anadolu’yu dolaşan Alman seyyah Hans Dernschwam kullanmıştır (2003: 108). Karamanlılar, yoğun olarak Kapadokya bölgesindeki Kayseri, Nevşehir ve Niğde gibi yerleşim merkezlerinde yaşamıştır. Konya, Isparta, Burdur ve Antalya civarında da dikkate değer bir nüfuslarının olduğu bilinmektedir. Ayrıca, Trakya ve Kırım’da daha az sayıda Karamanlı'nın varlık gösterdiği de kaydedilmiştir (R. Clogg 1996a: 69).

Robert Anhegger, Karamanlıların kökenine ilişkin iki temel varsayım öne sürmüştür: ilki, Bizans döneminden kalma Hristiyan Türkler, ikincisi ise zamanla Yunanca yerine Türkçeyi benimseyen Hristiyan toplulukları (1988: 644-645). Bu tartışmalar bağlamında, Karamanlıları Türk kökenli sayan araştırmacıların yanı sıra bu topluluğun Yunan kökenli olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır. Kökenleri ne olursa olsun, Türkdilli Anadolu Ortodoksları hakkında 19. yüzyıl bağlamında savunulabilecek belki de tek gerçek, onların “Osmanlı” olduklarıdır. Bu görüşün dayanakları ilerideki bölümlerde Yunan harfli Türkçe metinlerin Osmanlı edebiyatındaki yerleri tartışılırken somutlaştırılacaktır.

19. yüzyıldaki ekonomik değişimler, tarımla geçinen Anadolu’nun iç bölgelerindeki Ortodoks cemaatlerinin özellikle İstanbul ve İzmir gibi ekonomik merkezlere göç etmesine neden olmuştur. Osmanlı toplumunun klasik yapısının kilise, okul, lonca ve ihtiyar heyeti gibi kurumlardan oluştuğunu belirten Augustinos, göç eden Rumların kimliklerine yeni bir boyut eklemek zorunda kaldığını vurgular. Yeni ekonomik koşullar altında, daha geniş bir cemaat yaratmak durumunda kalan Ortodoksların kimlik inşasında dil ve din, belirleyici bir rol üstlenmiştir (1992: 188).

Bu yeni kimlik oluşumunun yarattığı tartışmaya bir örnek olarak topluluğun önde gelen yayıncı ve yazarlarından Evangelinos Misailidis’in *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş* adlı romanındaki bir pasaja bakılabilir. Anlatı kişilerinden birinin Karamanlılar hakkında olumsuz yargılarına başkarakter Favini’nin verdiği yanıt, Karamanlı kimliğinin nasıl alımlandığına dair ipuçları barındırmaktadır. Favini, Karamanlı adının bir yanlış anlama sonucu yerleştiğini şöyle savunur:

Karamanlılara dahl etmekle (dil uzatmakla), İstanbullulardan dahl etmiş olursun, zira asıl Karamanlı ararsan, İstanbullulardır, cümle İstanbullular’ın ahvaline taaccüp ederim ki, Üsküdar’dan ötede bulunan kâffe-i Anadolu'lulara Karamanlı tabir ederler [...] eğerçi Anadolu’nun bir ufak sancağın Karaman tabir olunmakla, kâffe-i Anadolu'luların Karamanlı denilmesi lâzım gelir ise, nefis-i İstanbul’da Sultan Mehmed civarında Büyük Karaman, Küçük Karaman ismi ile iki Karaman bulunduğu takdirde, İstanbullu’ların asıl Karamanlı denilmesi lâzım gelmez mi?

Malûm ki, Anadolu’da Konya vilâyeti dahilinde Karaman ismi ile bir sancak var ise de, Hristiyan ehalinin eseri olmayup, misafireten bera-i ticaret maksadıyla birkaç Rum ve Ermeni vardır.

Ve Anadolu'lulara Karamanlı ismi tâ Sultan Murat Han-ı Gazi hazretlerinin asrından sehven (yanlışlıkla) İstanbul'un Karamanından dolayı kalmıştır, şöyleki, Anadolu'dan İstanbul'a gelen taşçı ve duvarcı ve sıvacı ustaların ve amelenin cümlesi büyük Karaman ile Küçük Karaman'da otururlar idi. Ve [d]evlet ebniyesine (binalarına) ve yahut onun bunun binasına ustalar iktiza ettiğinde (gerektiğinde) “Gidin bir kaç nefer Karamanlı usta getirin” derler idi, yani Karaman'da oturan ustalardan demek idi. Ve o ustaların kâffesi Anadolu olduklarından vakit geçerek, İstanbullu'lar kâffe-i Anadolu'luları Karamanlı zanneylediler. Ve böylelikle bu isim kalmış ise de yanlıştır, asıl Karaman İstanbul'dadır (1988: 117-118).

Bu pasaj, Osmanlı dönemindeki kimlik inşası, yöresel dinamikler ve kültürel etiketlerin oluşumu açısından önem taşımaktadır. Misailidis'in başkarakterleri aracılığıyla yaptığı Karamanlı adının kökenine ilişkin eleştirel açıklama, büyük şehirde önceki yapılardan farklı özellikler taşıyan Ortodoks cemaatlerinin oluşumuna işaret etmektedir. Favini, “Karamanlı” teriminin yanlış kullanıldığını iddia ederek bu adın Anadolu'daki yerleşim yerlerinden ziyade İstanbul'un Büyük Karaman ve Küçük Karaman mahallelerindeki inşaat ustalarına dayandığını öne sürer. Bu iddia, kentsel ve kırsal kimlikler arasındaki gerilimi yansıtırken İstanbul'un kültürel ve tarihsel meşruiyetin merkezi olarak konumlandırılmasını destekler. Ayrıca, sosyoekonomik açıdan bu adla, taşradan İstanbul'a göç eden işçi gruplarına atıfta bulunulması, şehirleşme ve ekonomik bütünleşme süreçlerini de ortaya koymaktadır. Favini'nin açıklamaları, Türkçe konuşan Ortodoksların yerel kimliklerini reddetmeden, kent kültürüyle özdeşleşme ve bu bağlamda yeni bir kimlik yaratma çabalarını temsil etmektedir. Aynı konu üzerine başka kaynakların da incelenmesiyle derinleştirilen bir araştırmada, Anadolu Ortodokslarının, dönem içinde giderek küçümseyici bir anlamda kullanılmaya başlanan “Karamanlı” adından hoşnut olmadıkları gösterilmiştir (bk. F. Benlisoy ve S. Benlisoy 2010).

Georgios Nakracas, Osmanlı millet sisteminin Tanzimat Fermanı ile yeniden tanımlandığını ve bu düzenlemeyle gayrimüslim cemaatlerin ulusal-dinî milletler olarak ilk kez tanındığını belirtir. Bu bağlamda, İstanbul Patriği “Rum” olarak adlandırılan Ortodoksların “Genarkhes”i, yani “Milletbaşı” olarak yasallaştırılmıştır (2003: 68). Tanzimat'ın önemli sonuçlarından biri de büyük toprak sahiplerinin köylüleri toprak kölesi olarak kullanma haklarının kaldırılması olmuştur. Bu reform, Osmanlı'daki Ortodoksların demografik

ve kültürel yapısını karmaşıklaştırmıştır. Mora, Ege Adaları, Makedonya ve Yunan anakarasından Anadolu'ya göç edenler, özgür üreticiler olarak yerleşim sağlamışlar, toprak ağalarının baskısından kaçan Türk köylülerinin yerini almışlardır. Bu göç hareketi Anadolu'daki Ortodoksların sayısını artırmıştır (2003: 68).

Tanzimat ve ardından ilan edilen Islahat Fermanları, dinî kurumlarda da değişimlere yol açmıştır. Müslüman ulemasını memnun etmeyen yeni yasal düzenlemeler, kiliselerin cemaatler üzerindeki yetki ve çıkarlarını da kısıtlamıştır (İ. Ortaylı 2005: 10, N. Berkes 1973: 191). Yunan bağımsızlığı Ortodoks Kilisesi açısından da olumsuz sayılabilecek sonuçlar doğurmuştur. Kilisenin ruhani ve siyasal gücünün bölünmesine ve evrensellik iddiasının zayıflamasına neden olmuştur. Bu süreçte, Osmanlı Devleti'nin 1865'te Rumen Kilisesi'nin, 1870'te Bulgar Eksarhlığı'nın bağımsızlığını tanınması da belirleyici bir rol oynamıştır (G. Nakracas, 2003: 69). Osmanlı modernleşmesi çerçevesinde dinî kurumlarda yaşanan dönüşümler, cemaat esaslı örgütlenmelerin önem kaybetmesine yol açmıştır. Bireyler, dinî aidiyet yerine giderek ekonomik ve siyasal temellerde birleşmeye başlamışlardır. Nitekim, "yarım yüzyıl sonra farklı dinlerden insanlar, bir siyasi cemiyetin çatısı altında Meşrutiyet devrimine katılacaklardı[r]" (İ. Ortaylı, 2005: 95).

Yunanistan Krallığı'nın kurulması, Osmanlı Rumlarının yeni kimlik inşasında da rol oynamıştır. Yunanlılar ve Anadolu Rumlarının temsilcisi olarak Osmanlı'yla ilişkileri düzenleme görevini üstlenen Krallık, 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Balkanlar'da Yunan karşıtı bir tutumun yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Aynı dönemde Yunan ulusalcıları, bilinçli bir kültürel ideoloji inşa etme yolunda kendilerini geliştirme olanağı bulmuşlardır (G. Augustinos 1992: 189). Bu gelişmelerle eş zamanlı olarak, Yunan ruhban sınıfı arasında Karamanlıların "kültürel yozlaşma"ya uğradığı ve bu durumun onların dinî kimliklerini tehdit ettiği yönünde bir kaygı baş göstermiştir. Bu sorunun üstesinden gelmek için ise eğitim alanında daha yoğun girişimlerde bulunulmuştur (G. Augustinos 1992: 190).

Cemaatlerin dayandığı temel öğeler, eğitim ve hukuk sistemlerindeki laikleşme süreciyle birlikte dönüşüm geçirmiştir. 1856 sonrasında birçok bölgede bir yandan kiliseler açılırken diğer yandan gayrimüslim cemaat okulları da çoğalmıştır. Bu eğitim kurumları ve kütüphaneleri, özellikle Rum toplumu bağlamında, tüccarların desteklediği vakıflar tarafından da hayata geçirilmiştir (R. Clogg 2008: 25). Gayrimüslim okullarında Türkçenin

eğitim dili olarak kullanıldığı ve bu kurumların bazı durumlarda Müslüman okullarından daha başarılı bir Türkçe öğretimi sunduğu gözlemlenmiştir (İ. Ortaylı 2005: 114). Modernleşme ile birlikte okulların yaygınlaşması ve basının güçlü bir kamusal mecra hâline gelmesi, “toplumda ideolojiyi şekillendiren yeni merkezler”in doğmasına zemin hazırlamıştır (İ. Ortaylı 2005: 90).

Laik eğitim ve modern yaşam tarzı gayrimüslim toplulukları arasında yaygınlaştıkça, Rum ve Ermeni kiliselerinin cemaat yapıları zayıflamaya başlamıştır. Bu çözülmeyi engellemek için Osmanlı İmparatorluğu’ndaki kiliseler, laik ve ulusalcı bir ideolojiyi benimsemek durumunda kalmıştır (İ. Ortaylı 2005: 117). Bugünden bakıldığında, bu gelişmenin gayrimüslim topluluklarının modern kimlik inşasına paradoksal bir katkı sağladığı öne sürülebilir. Kiliselerin ulusalcı bir çizgiye yönelmesi, dinin ulus kimliğinin temel bir ögesi hâline gelmesine yol açmıştır.

Misyoner okulları da gayrimüslim toplulukları arasında millî kimlik oluşumunda etkili bir rol oynamıştır. Amerikan ve İngiliz Protestan misyonerleri tarafından açılan bu okullar, Ortodoks cemaatinden on bini aşkın öğrencinin eğitim gördüğü kurumlar hâline gelmiştir (Y. Anzerlioğlu 2003: 166). Anadolu Ortodoksları bağlamında dikkat çeken bir nokta da Patrikhane’nin bu okullara karşı eğitim alanındaki etkinliğini artırmaya yönelmesidir.

Bu süreçte, laik eğitim kurumları da din adamlarının tepkisine karşın yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Ticaret, Avrupa ile ilişkiler ve ulusalcılık gibi etkenler birleşince, gayrimüslim burjuvazisinin ihtiyaçları, dinî eğitimin olanaklarını aşmıştır (İ. Ortaylı 2005: 187). Musevi cemaatine laik nitelikli eğitim sunmak amacıyla kurulan “Alliance” okullarının yanı sıra Rumlar da İzmir ve Ayvalık gibi ticaretin yoğun olduğu bölgelerde laik okullar açmıştır. Bu okullar, Osmanlı Hristiyan ve Musevi gençlerini yabancı misyonerlerin etkisinden bir bakıma uzaklaştırmıştır (İ. Ortaylı 2005: 189).

Misyoner okulları ve laik eğitim kurumlarının yaygınlaşması, kilise merkezli eğitim etkinliğini önemli ölçüde azaltmıştır. Patrikhane, eğitim standartlarının yükseltilmesi ve tek tip bir okul sisteminin oluşturulması amacıyla, zamanla modern eğitimi destekleyen çevrelerle iş birliği yapma yoluna gitmiştir. Bu iş birliğinin bir sonucu olarak, ruhban sınıfının üyeleri ve yerel cemaat eşrafının ortak çabalarıyla kurulan eğitim dernekleri, eğitimin

geniş kesimlere ulaşmasına anlamlı bir katkı sağlamıştır (F. Benlisoy ve S. Benlisoy 2020: 398-369, Y. Anzerlioğlu 2003: 166-167).

İstanbul ve Anadolu’da yaşayan Ortodoksların kimlik inşasında, eğitim derneklerinin yanı sıra yeniden Helenleştirme ideolojisine hizmet eden edebiyat ve kültür dernekleri de etkili olmuştur. Clogg’un verilerine göre, 1878 yılında başkentte bu tür derneklerin sayısı yirmiye ulaşmış, bunlar arasında Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyyesi ülke genelinde yaklaşık iki yüz okul kurmuştur. Dernekler, okulların yanı sıra kütüphane ve kıraathaneler açmış, süreli yayın çıkarmaya önem vermiş, arkeolojik ve tarihî yapıtların toplanmasıyla ilgilenmiştir. Yunanistan Krallığı derneklerin etkinliklerini hemekonomik hemsiyasi açıdan desteklemiştir (1996a: 79-80).

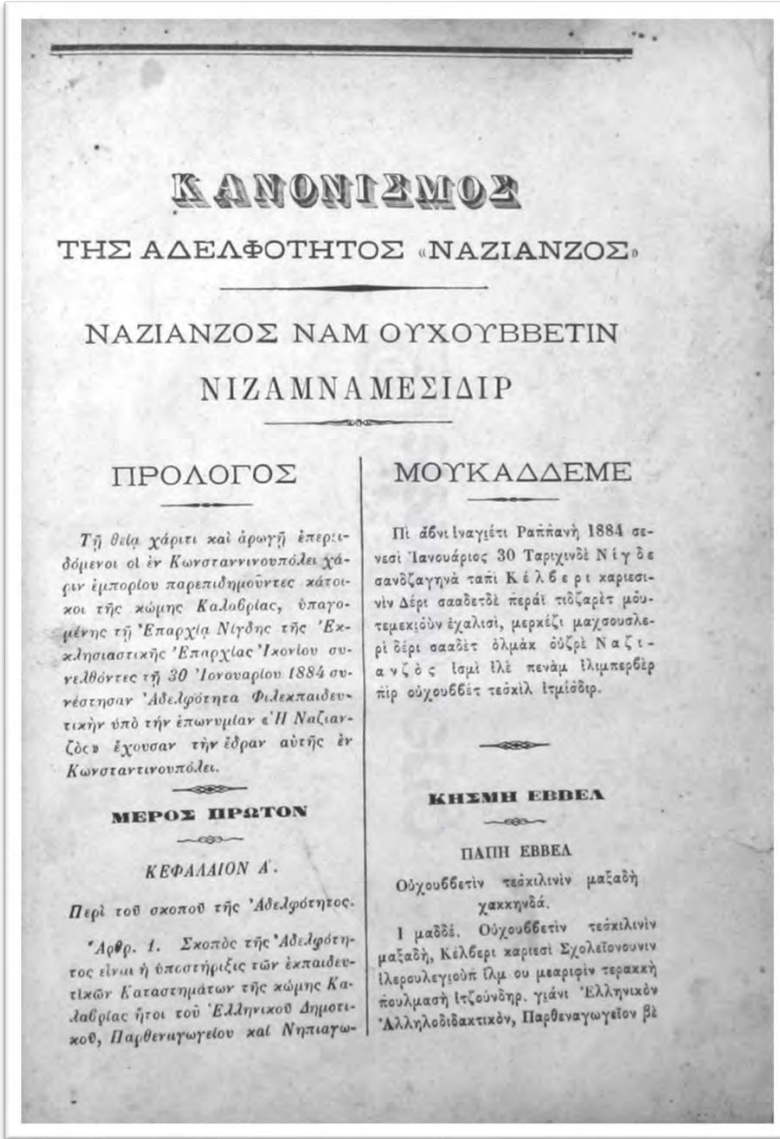
1870’lerden itibaren nizamnameleri ile basılı kültürde boy göstermeye başlayan derneklerin I. Dünya Savaşı yıllarına dek Osmanlı coğrafyasında etkin olduğu gözlemlenebilir. Çoğunun kendini “maarifperver” yani eğitim dostu olarak tanımladığı bu dernekler, İstanbul merkezli olmakla beraber “Küçük Asya” (Mikra Asia) olarak da adlandırdıkları Anadolu’nun çeşitli bölge ve kentlerindeki Ortodokslara yöneliktir. Kapadokya bölgesi ile Adana gibi yerleşim yerlerinden Rumların bir araya gelerek oluşturdukları bu derneklerin Türkdilli Ortodokslara hitaben sonuncusu, bibliyografik verilere göre, 1923 Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi’nden sonra Atina’da kurulmuştur (1924).

1.3. Yeniden Helenleştirme Politikaları ve Türkçe

Eğitim derneklerinin desteğinde 18. yüzyıl sonlarına doğru kurulmaya başlanan ve 19. yüzyıl boyunca etkinliğini sürdüren okulların Anadolu’daki Ortodoks nüfusun kimliğini dönüştürme amacı güttüğü anlaşılmaktadır. Bu kurumların genel hedeflerinin, kültürel olarak “yozlaşmış” kabul edilen Anadolu Ortodokslarını “aslına döndürme” yani “Yeniden Helenleştirme” ideolojisi doğrultusunda şekillendiği gözlemlenmiştir. Örneğin, Nevşehir’de bir eğitim derneğinin desteğiyle açılan bir anaokulunun amacı şu şekilde tanımlanmıştır: “büyük bir şanssızlık eseri kaybedilen kutsal, ata dillerinin öğretilmesi ve çocukların ahlaki formasyonunun gerçekleştirilmesi” (aktaran Y. Anzerlioğlu 2003: 168).

Γörsel 1: Kapadokya Rumlarına hitaben kurulmuş olan “Kappadokiki Ekpedeftiki Adelfotis”in 1872 yılında Evangelinos Misailidis tarafından İstanbul’da basılmış nizamnamesinin kapağı (Karamanlıca Eserler Kataloğu KT58).

Görsel 2: 30 Ağustos 1884'te Niğde dolaylarına tabi Gelveri karyesinin ticaretle uğraşan ahalisinin İstanbul'da kurduğu "ilimpervet" Nazianzos Nam Uhuvvet'inin Türkçe-Yunanca basılmış nizamnamesi (*Karamanlıca Eserler Kataloğu* KT58).

Yüzyıl sonuna doğru sayıları birkaç bini bulan bu okulların başarısı tartışmaya açıktır. Anadolu'nun iç kesimlerine hedefledikleri kadar yaygın bir erişim sağlayamayan bu kurumları, yerel cemaatin Türkdilli olması etkilemiş görünmektedir. Dil sorununa yönelik geliştirilen programlarda öncelik, Yunanca öğretimi olmuştur. Patrikhane'nin Yunancayı kilisenin resmî dili olarak vurgulamasına karşın, uygulamada yerel dillerin ağır bastığı anlaşılmaktadır. Kilisede kendi dillerini kullanmak isteyen Bulgarları örnek gösteren Anzerlioğlu, 1872 yılında Osmanlı hükümetinin Bulgarlardan yana bir tutum sergilemesiyle konunun çözüme kavuşturulduğunu anımsatır (2003: 173-174). Benzer biçimde, Orta Anadolu'daki Ortodokslar da Türkçe ayin yapabilme hakkı ve bölgelerine Türkçe konuşan bir metropolit atanmasını talep etmişlerdir.

Buralardaki okul sisteminin yeniden düzenlenmesi sırasında karşılaşılan sorunların, dışarıdan gelen öğretmenlerin yerel halkın diline ve geleneklerine uyum sağlayamamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Buradan hareketle, Karamanlıların Türkçe konuşmaya zorlandığı iddialarının aksine, Yunanca konuşmaları için çeşitli politikaların benimsendiği öne sürülmektedir (Y. Anzerlioğlu 2003: 174). Başlangıçta gençler, dinî metinlerini özgün dilinde okuyabilinler diye Yunanca öğrenmeye teşvik edilirken zamanla bu çabalar, Türkçe konuşan Ortodoksları Helenleştirme amacını taşımaya başlamıştır (2003: 170-171).

Bu tür girişimlerin başarısı sorgulandığında, Anadolu Ortodokslarının Türkçe kullanmaktan vazgeçirilmesi konusunda istenen düzeyde bir etki yaratmadıkları belirtilmektedir. Yunan harfli Türkçe yayınların ve basın organlarının çoğalması ile bazı derneklerin Yunanca yanında Türkçe tüzükler hazırlaması, bu durumu dolaylı biçimde doğrulamaktadır. Ayrıca, Anadolu Ortodoksları ile Yunanca konuşanlar arasında bir gerginlik olduğuna dair ipuçları da bulunmaktadır (S. Benlisoy 2010: 425-431, Y. Anzerlioğlu 2003: 172-173).

Örneğin, 1914 yılında Nevşehir'de yayımlanmış bir salnamenin “Terbiye-i Milliye” başlıklı giriş yazısında I. İonanidis, “Anadolular”ın yüzde altmış yetmişinin Anatoli gazetesinden başka okuyacak “kitap” bulamamasından yakındıktan sonra şöyle demektedir:

Bizim bazı hemşehrilerimiz “Şu Anatollucayı bırakın, niçün Rumca olarak imerologion [salname] çıkmasın?” dediklerinden bunlara diyebiliriz ki vatandaşlarımızdan yüzde kaç Ellinika’yi matlub derecede biliyor ve yüzde kaç bilemiyor, böyle kitaplara fevk-el-ade mohtaçdır. Bundan kaç sene evveline kadar memleketimiz mekteplerinde tahsil görenler Ellinika’yi muhafaza idebilmiş ve eger 20-25 sene evvelkiler ile şimdikiler bir siyakda farz olursa acaba umum vatandaşlarımız 35-45 yaşında mıdır?

Hiç olmazsa bunların yüzi hürmetine daha senelerce şu usül ve tarz-ı ifademizi muhafaza idelim. Bunlar ile biraz insan sırasına girelim. (Haz. A. Öger ve O. Özdem 2013: 25)

Bu yazıda dile getirilenler, Türkçe konuşan Ortodoks toplulukları ile Helenleştirme projeleri arasındaki gerilimi ima etmektedir. Yunanca bilmeyen geniş bir kitlenin varlığı, Türkçe materyallerin gerekliliği, bu toplulukların yerel kimliklerini koruma eğiliminde olduklarını göstermektedir. Eğitim ve yayıncılık alanındaki eksiklikler, Yunancanın yaygınlaşmasını zorlaştırmış görünmektedir. Yunancanın öğrenilmesini kimlik inşası açısından hayati bir öge olarak gören yaklaşım, Türkçenin pratik gerekliliklerini göz ardı edememiş, bu durum Helenleştirme ve yerel aidiyetler arasında bir denge arayışına yol açmıştır. Salnamedeki ifadeler, dil politikalarının yalnızca bir kimlik dayatması olmadığını, aynı zamanda toplulukların sosyokültürel gerçeklikleriyle çatışan bir süreç olduğunu düşündürmektedir.

Anhegger, Karamanlı edebiyatının da Ortodoks Kilisesi’nin Anadolu’da Yunanca konuşmayan cemaatler üzerindeki etkisini kaybetme endişesiyle giriştiği politikaların bir ürünü olduğunu öne sürmektedir. Kilise, dinî metinlerin Türkçeye çevrilmesi ve halkın kolayca anlayabileceği bir dille yazılması gerektiği düşüncesiyle hareket etmiştir. Anhegger, başlangıçta hemaçıklık hemde yavanlık anlamını taşıyan bu “basit Türkçe”nin zamanla Karamanlıların kültür ve yayın merkezi hâline gelen İstanbul’da geliştiğini, yayınların içeriği ve dilinde önemli bir ilerleme kaydedildiğini gözlemler. İstanbul’da Yunan harfli Türkçe basılan Robinson Crusoe çevirisinden yola çıkan Anhegger, “basit Türkçe”nin artık “İstanbulluların konuşma dili” olarak tanımlandığını ve yüzyılın sonlarına doğru Yunan harfli Türkçe metinlerde konuşma dilinin daha karmaşık Osmanlı Türkçesiyle birlikte kullanıldığını belirtir (1988: 647-648).

2. Milletler Arası Dilsel Etkileşimler

Sosyoekonomik değişimlerin ve basılı kültürün gelişmesinin yalnızca Müslüman-Türklerin değil, Türkçe konuşan gayrimüslimlerin de kullandığı dili etkilemesi, 19. yüzyılda Türkçe açısından ortak olgulardandır. Benzer biçimde, edebî üretimin modern türlere doğru yönelmesi, süreli yayıncılık ve çeviri edebiyat gibi konularda da Osmanlı üst kimliğinde birleşen ortaklıklar söz konusudur. Uluslaşmanın hız kazandığı bu yüzyılda, aynı zamanda etnik ve dinî kimliklerin yeniden biçimlendirilmesiyle modern anlamda millî diller de canlanmışır. Okullaşmanın da bir getirisi olan bu olgu, Osmanlı yayıncılığında sözlükler, dil bilgisi kitapları, konuşma kılavuzları gibi dil öğretimine ve bilgisine dair materyalin dikkat çekici oranlarda basılmasını sağlamıştır.

Osmanlı'da okuryazar olmanın ön koşullarından biri, iyi düzeyde dil bilgisine sahip olmaktır. Yazar ve şairlerin önemli bir kısmının aynı zamanda çevirmen olarak da faaliyet göstermesi, bu bilgi birikiminin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Osmanlı edebiyatçıları, Türkçenin yanı sıra Arapça ve Farsça dillerinde köklü bir edebî geleneği anlamak, ezberlemek ve kendi katkılarıyla yeniden üretmek için yoğun bir eğitim sürecinden geçmişlerdir. 19. yüzyılda bu geleneksel dil bilgisine, Avrupa dillerinin öğrenimi de eklenmiştir. Bu dönemde iyi bir okuryazar olabilmek için, özellikle Fransızca başta olmak üzere, en az bir Avrupa diline belirli düzeyde hâkimiyet çoğu zaman bir zorunluluk hâline gelmiştir.

Kezrak Zartanyan, Ermeni asıllı bir matbaacı ve yayıncı olarak 1870 yılında İstanbul'da kurduğu matbaasında, ölüm yılı olan 1888'e dek sekiz farklı dilde duvar takvimleri basmıştır (K. Pamukciyan 2002: 386). Bu örnek, dönemin başkentinde en az sekiz dilin aktif olarak okunup yazıldığını göstermektedir. Peki, bu diller hangileriydi? 19. yüzyıl Osmanlı'sında kullanılan dillere dair daha fazla bilgi edinmek için sözlükler ve dil bilgisi kitapları gibi basılı materyaller önemli kaynaklardır. Bu tür yapıtlar, dönemin kültür çeşitliliğine ışık tuttuğu gibi farklı coğrafyalardaki dil ve kültürlere duyulan ilgiyi de yansıtır.

2.1. Sözlükler ve Dil Bilgisi Kitapları

Bu dönemde Türkçenin yanı sıra Almanca, Arapça, Bulgarca, Çağatayca, Ermenice, Farsça, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Rumca/Yunanca ve Rusça sözlükler ve dil bilgisi kitapları basılmıştır. Ermenice-Türkçe sözlükler içinde Ermeni harfli olanlar çoğunluğu oluştururken az sayıda Arap harfli örnek de yayımlanmıştır. Yunan harfli sözlüklerin büyük bölümü Rumca-Türkçe olmasına karşın, Arapça-Farsça-Rumca-Türkçe gibi dört dilli olanları da vardır. 19. yüzyıllı müstesna kişiliklerinden Aleksandros Konstantinidi'nin (Aleksandros Kônstantinidîs)¹ hazırladığı Arapça-Farsça-Rumca-Türkçe bir sözlüğün 40 sayfalık ilk cüzü Yunan harfleriyle İstanbul'da basılmıştır (1873).² Yüzyıl sonuna doğru yayıncılıkta etkin isimlerden Yovanaki Panayotidis de Rumca-Türkçe bir sözlük yayımlamıştır (Görsel 3). Bu tür kitaplar genellikle çift alfabeli hazırlanmıştır.

Türkçe konuşanlara Rumca öğretmeyi amaçlayan sözlükler arasında Patrikhane'nin bastığı *Türkçeden Rumcaya Kamus-i Osmani*³ gibi yapıtların yanı sıra Kesedarzade Fevzi'nin yazma hâlinde de bulunan Tuhfetü'l-uşşak'ı sayılabilir (S. N.Gerçek 2002: 77). Dolayısıyla, Müslüman-Türk okuryazarların da Rumcaya ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, Türkçe okuma yazma eğitiminde yeni bir yöntem geliştiren Hafız Refi'nin dil bilgisi kitapları Yunan harfleriyle de yayımlanmıştır.⁴ İstanbul dışında, İzmir'deki Rum okullarında da Türkçe eğitiminde kullanılmak üzere dil bilgisi kitapları basılmıştır.⁵

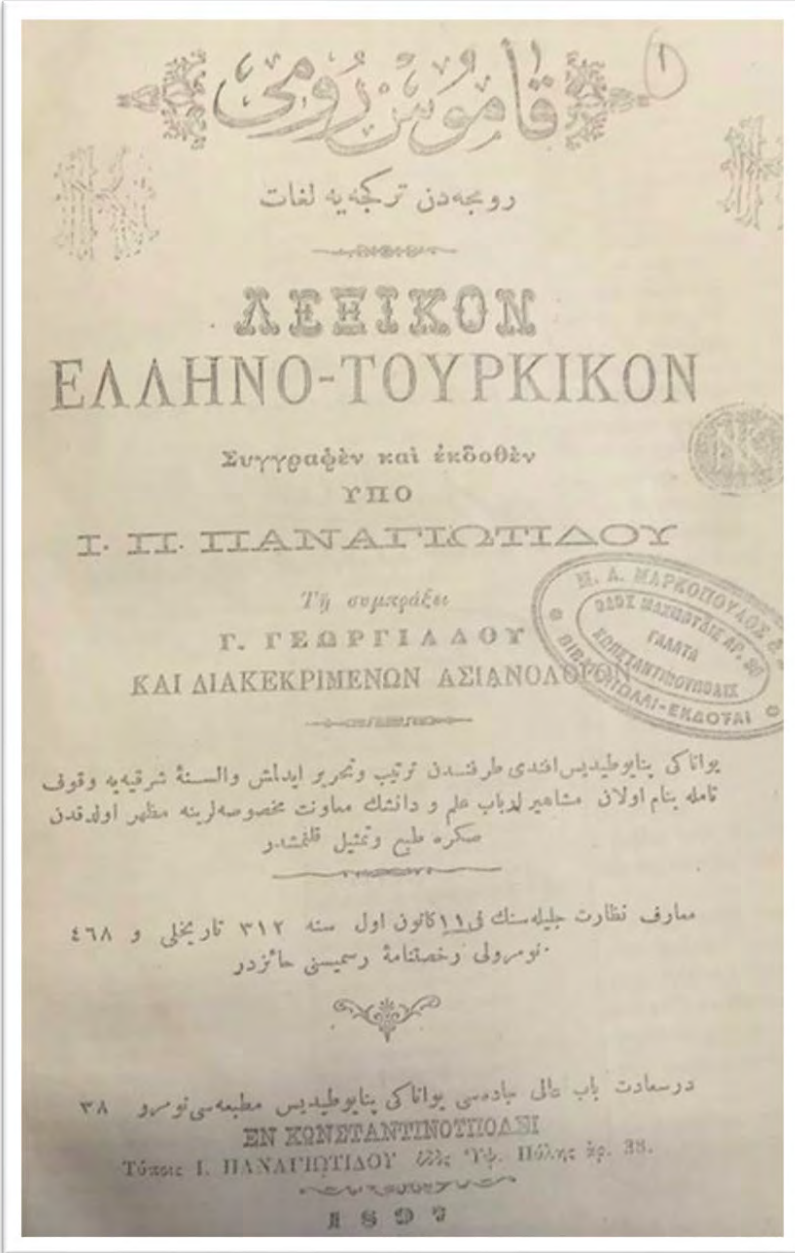
¹ Yaşamı hk. bk. J. Strauss 1995: 227-230.

² *Leksikon Aravo-Perso-Türko-Graikikon-Ellinikon*, İstanbul: Tupografeion İ. A. Vretü.

³ Yanko, Hloros (1899). *Türkçeden Rumcaya Kamus-i Osmani*, 2 cilt, İstanbul: Patrikhane Matbaası.

⁴ Refi (Khafüz Efendi) (1875). *Grammatikî Othômanikî*, İstanbul: Tupois Vûtura kai S/AS; (1884'ten önce) *Elifba-i Cedid Osmani*, Yyy: yy; Refi (Khafüz Efendi) ve Dimîtrios K. Makridis Bey (1887). *Othômanikî Grammatikî*, İstanbul: Tupois S. İ. Vûtura.

⁵ Antôniadis, İoannis V. (1882). *Othômanikon Alfavitarion*, İzmir: yy; Antôniadis, İoannis V. (1895). *Sarf-i Osmani*, İzmir: Tupolithografeion V. Tatikian; Doktoridis, Aristotelis (1893). *Stoikheîôdis Othômanikî Grammatikî*, İzmir: Tupois "Diethnûs Tupografeîû"; Karagianis, A. ve İoannis V. Antôniadis (1880). *Ellino Türkikoi Dialogoi Epi Rîtôn Lekseôn*, İzmir: Tupografeion N. A. Damianû; Vitalis, Alfred İ. (1894). *Tehsil-i Kavaid-i Lisan-ı Türki*, İzmir: Nikolaki Daveroni Matbaası ve Tupografeion Diethenes; Vitalis, Alfred İ. (1895). *Elifba-yi Cedid Osmani*, İzmir: Tupografeion Amaltheias.

Şekil 3: Kamus-i Rumi: Rumcadan Türkçeye Lugat –
Leksikon: Ellino-Turkikon'un kapağı
(Karamanlîca Eserler Kataloğu KT96).

2.2. Diller ve Alfabeler

Türkçe konuşup yazmayan cemaatlerin kullandığı diller söz konusu olduğunda, yazılı dil ile etnik dilin her zaman örtüşmediği görülmektedir. Ayrıca, dillerin yazımı için kullanılan alfabeler de topluluklar arasında çeşitlilik göstermiştir. Clogg'a göre, Nikya (İzmit), Nikomedia (İzmit) ve Kalkedon (Kadıköy) piskoposluklarında, Ermenice konuşan fakat bu dili Yunan alfabesiyle yazan küçük gruplar bulunmaktaydı (1996a: 67). Aynı şekilde, Rumca konuşan ve bu dili Latin alfabesiyle yazan Doğu Akdeniz Katolikleri için de 1950'lere kadar Latin harfli Rumca dua kitapları ve ilmihaller yayımlanmıştır (1996a: 68). Turgut Kut, Latin harfleriyle yazılmış Rumcaya "Frankohiotika" dendiğini belirtir (1993: 19).

İstanbul'da Rumca konuşan Yahudi cemaatleri, Rumca'yı İbrani alfabesiyle yazmaktaydı. İstanbul'da basılan ilk Rumca yapıt, Eski Ahit'in modern Yunanca çevirisinin İbrani harfleriyle yapılmış 1547 tarihli bir basımıdır. Çok dilli bir İncil baskısı olan "Soncino"nun bir parçası olan bu çeviri, aynı zamanda Eski Ahit'in İspanyolca çevirisinin İbrani harfleriyle yapılmış bir baskısını da içerir (R. Clogg 1996a: 68). İbranice kökenli raşi harfleriyle yazılan İspanyolca (J. Strauss 2014: 8) veya Ladino, Sefarad Yahudilerinin büyük bir çoğunluğunun ana dili olmuştur. İstanbul'un Hasköy mahallesi gibi çoğunlukla Yahudilerin yaşadığı bölgelerde, Ladino konuşan farklı etnik gruplar arasında Rumların da bulunduğu belirtilmiştir (R. Clogg 1996a: 68).

Buna karşılık Yunanca, 18. yüzyıldan itibaren eğitimli Bulgarlar ve Rumenler için kültür dili hâline gelmiştir. Strauss, bu duruma örnek olarak Bernardin de St. Pierre'in Yunanca çevirmeni olan Nikola Pikolo'dan söz eder. Bulgar asıllı olan Pikolo, eğitimini Rum okullarında almıştır. Onun Yunancaya çevirdiği Paul et Virginie, 1824 yılında Paris'te yayımlanmış ve birkaç kez yeniden basılmıştır (1841 ve 1860). Romanın Bulgarcaya yapılan ilk çevirisi ise, A. Granitski tarafından Pavel i Virginiya adıyla 1850 yılında İstanbul'da yayımlanmış ve muhtemelen Yunanca çeviriden çevrilmiştir (J. Strauss 2014: 7, 7.14).

Bosna, Arnavutluk ve Yunanistan'daki Müslümanlar, kendi dillerindeki edebiyat üretimlerinde genellikle Hristiyan komşularının kullandığı alfabeler yerine Arap harflerini tercih etmişlerdir (J. Strauss 2014: 8). Bunun yanında Yunan veya Latin harflerini kullanan Arnavut topluluklarının da olduğu belirtilmiştir (R. Clogg 1996b: 55). Tanzimat sonrası dönemde ise

Türkçe, özellikle Balkanlardaki Türkçe konuşmayan Müslümanlar için, örneğin Boşnaklar ve Giritliler arasında, “millî lisan” hâline gelmiştir (J. Strauss 2014: 8, 15). Balkanlarda Türkçe konuşan Müslümanlar arasında Kiril alfabesiyle Türkçe yazan gruplar da bulunduğu gibi, Arapça konuşan Hristiyanlar, Arap harflerini benimsemeden önce Süryaniceye özgü karşuni alfabesini uzun süre kullanmışlardır (J. Strauss 2014: 8).

2.3. Avrupa Dilleri

Fransızca, 19. yüzyılda Osmanlı kültürüne dâhil olan yeni bir dildir ve bu dilin yaygınlaşması, Strauss’un ifadesiyle, Osmanlı’da “yarı resmî bir statü” kazanmasıyla sonuçlanmıştır (2014: 11). Farklı dil topluluklarının okuryazar kesimleri arasında iletişim dili olarak benimsenen Fransızca, Sefarad Yahudileri için de üst sınıfların dili hâline gelmiştir. İstanbul’daki yerel kitapçılarda satışa sunulan Fransızca yapıtlar, hem Müslüman hem de gayrimüslim okuryazarları arasında büyük ilgi görmüştür. Bu durum, Fransa ile kurulan diplomatik ilişkilerin yanı sıra Fransızcanın İmparatorluk genelindeki okullarda yabancı dil olarak öğretilmesiyle ilişkilendirilebilir.

Fransızca ve Fransız kültürünün Osmanlı edebiyatındaki etkisini aydınlatmak için 1897 yılında İstanbul’da basılan *Les Mystères de Péra* (Beyoğlu’nun Esrarı) adlı Fransızca roman örnek gösterilebilir. Osmanlı’da yayımlanan en uzun edebiyat yapıtlarından biri olan 932 sayfalık bu özgün roman, on altı sayfalık bölümler hâlinde tefrika edilmiştir. Romanın başlığı, Eugène Sue’nün ilk tefrika romanlardan biri olan ve çok sayıda taklidi yazılan *Mystères de Paris* (1842) adlı yapıtından esinlenmedir (J. Strauss 2014: 61).

LesMystères de Péra büyük bir popülerlik kazanmış, “yalnızca aile ya da arkadaş grupları içinde değil, tiyatrolarda, vapurlarda ve hatta kiliselerde bile aylarca konuşulmuştur” (J. Strauss 2014: 61). Rum ve İtalyan topluluklarının, yazarın kendi cemaatlerinden olduğunu iddia etmesi, bu popülerliğin başka bir göstergesidir. Yapıt, Ladino’ya da çevrilmiş; ayrıca, benzer bir Almanca roman *Osmanische Post* gazetesinde tefrika edilmiştir. Romanın etkisi, Ep. C. Kiryakidis’in kaleme aldığı *Ta Apokrypha tou Peran* (1889) adlı Yunanca versiyonunun Karamanlıcaya çevrilerek Misailidis’in Anatoli gazetesinde yayımlanmasıyla da görülmektedir (J. Strauss 2014: 61-62, Ş. Şişmanoğlu Şimşek 2017: 157-158).

Fransızcanın yanı sıra Almanca, İtalyanca ve İngilizce de 19. yüzyılda Osmanlı dil dünyasına belirli bir düzeyde dâhil olmuştur. Almanca, özellikle 1870'lerden itibaren Osmanlı basılı kültüründe önemli bir yer edinmiş ve sözlükler, dil bilgisi kitapları ve konuşma kılavuzları gibi yayınlarla öne çıkmıştır. Emile Otto'nun Almanca dil bilgisi kitapları, bu dönemde Osmanlı matbaalarında birden fazla kez basılmıştır. Bunlardan birinin çevirisini, Osmanlı modernleşmesinin dikkat çeken isimlerinden Beşir Fuad gerçekleştirmiştir.⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizcenin geniş bir kitle tarafından tanınması, 80'ler sonrasında gerçekleşmiştir. Bu dönemde eğitim odaklı İngilizce dil bilgisi kitaplarının basımında kayda değer bir artış gözlemlenir. James W. Redhouse'un sözlük çalışmaları daha erken bir tarihte başlamış ve 1861 yılında Londra'da İngilizce-Türkçe sözlüğü⁷ yayımlanmış olsa da bu yapıtın İstanbul'daki basımı daha geç bir tarihe rastlamaktadır. EHB'de bu sözlüğün 1884 basımı üçüncü baskı olarak kaydedilmiş⁸, ardından yapıt 1890 yılında bir kez daha basılmıştır.⁹

İtalyanca, 19. yüzyılda Müslüman-Türk nüfus arasında yaygın bir ilgi görmemiştir. EHB'de, yüzyılın sonuna doğru yayımlanmış yalnızca iki Arap harfli İtalyanca kitap kaydedilmişken¹⁰ Rum ve Ermeni cemaatleri arasında İtalyancanın yaygın bir şekilde bilindiği anlaşılmaktadır. Rumların İngilizce ve İtalyanca öğreniminde ticari gerekçeler önemli bir rol oynamıştır. Nitekim İngilizce-İtalyanca-Rumca-Türkçe dillerinde hazırlanan ve "esnafın kullanımı için" ibaresi taşıyan bir konuşma kılavuzu buna örnektir.¹¹ Benzer başlıklara sahip konuşma kılavuzları birden fazla kez basılmıştır. Ermeni topluluklarının İtalyancaya olan ilgisinin ise Venedik ve Viyana'daki

⁶ Emile, Otto (1303/1885). Almanca Muallimi, Çev. Beşir Fuad, İstanbul: Mihran Matbaası.

⁷ *Kitab-ı Lehcetü'l-maani. A Lexicon English and Turkish*, Londra: W. M. Watts Matbaası.

⁸ *Kitab-ı Lehcetü'l-maani. A Lexicon English and Turkish*, 3. baskı, Amerikan Misyoner Şirketi Neşriyatı, İstanbul: A. H. Boyacıyan Matbaası.

⁹ *Kitab-ı Maani-i Lehce Li-Ceyms Redhavsü'l-İngilizî. A Turkish and English Lexicon*, Amerikan Misyoner Şirketi Neşriyatı, İstanbul: A. H. Boyacıyan Matbaası.

¹⁰ Mehmed Ruhi. (1309/1892). *İtalyanca Konuşalm. İtalyanca ve Türkçe Mükâlemeler. Conversatione in Lingua Turca e Italiana*, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası; Ahn, F. (1311/1894). *İtalyanca Yeni Usul-i Tedris*, Çev. Kemankeş Salimpaşazade Ahmed Rüşdi, İstanbul: Matbaa-i Safa ve Enver.

¹¹ *Dialogoi Ellino-Türko-Gallo-Anglo-İtalikoi Meta Hellinikôn kharaktîrôn pros khîrsin tôn suntekhniôn* (1860). Kônstantinûpolis: Tupografeion "hî Anatoli" Euangelinû Misailidû.

Mihitarist matbaalarında basılan çok dilli sözlükler aracılığıyla şekillendiği görülmektedir. Bu yapıtların çoğu, Ermeni harfleriyle yayımlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda çeşitli dillere yönelik üretimde gözlemlenen artış, öncelikle, basılı kültürü benimseyen okuryazar kesiminin genişlediğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, dil üzerinden ifade bulan kültürel ve "ulusal" kimliklerin bu dönemde daha yaygın biçimde tanınmaya ve tanımlanmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Bu süreç, kimlik inşasında dinin giderek arka plana itildiğini ve laikleşen sosyopolitik yapıların öne çıktığını düşündürmektedir.

Ayrıca bu üretim, yoğun bir çeviri etkinliğine de işaret eder. Gerçekten de 19. yüzyıl, yalnızca edebiyat değil, düşünce ve siyaset alanlarında da kavramların, sözcüklerin ve kültürel ifadelerin çeviri yoluyla yorumlanıp temellük edildiği bir çağ olarak tanımlanabilir. Çevirinin bu dönemde kazandığı merkezî rol, aynı zamanda yazılı ve sözlü iletişimin önemini artırmıştır. 19. yüzyıl insanı, farklı diller konuşan bireylerle daha doğrudan iletişim kurmaya başlamış ve komşusu olmayan kültürlerle bile dilsel alışverişlerini sıklaştırmıştır.

3. Yayıncılık Alanında Etkileşimler

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk matbaanın, 15. yüzyılın sonlarında İspanya'dan gelen Yahudi mülteciler tarafından İstanbul'da kurulduğu, tarihçiler ve araştırmacılar arasında yaygın bir kanaattir. Alpay Kabacalı, *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Matbaa ve Basın Sanayii* adlı çalışmasında, bu matbaanın İspanya'dan doğrudan getirilmediğini, matbaacılığın Avrupa'da yayılmaya başladığı dönemde Osmanlı Yahudilerinin bağımsız girişimleriyle kurulduğunu belirtir (1998: 9). Bu ilk matbaayı takiben, Yahudi yayıncılığı açısından önemli bir merkez hâline gelecek Selanik'in yanı sıra diğer kentlerde de basımevleri kurulmuştur (B. Lewis 1970: 51).

Venedik'te matbaacılık eğitimi almış olan Sivashlı Apkar, 1567'de İstanbul'da ilk Ermeni matbaasını açmıştır. Bunu, 1627 yılında Nikodemus Metaksas'ın (Nicodimus Metaxes) İngiltere'den getirttiği makineler ve harflerle kurduğu Rum matbaası izlemiştir (A. Kabacalı 1998: 12, B. Lewis, 1970: 51). Yunanca, Ermenice, İbranice ve Ladino dillerindeki kitapların bu matbaalarda basıldığı anlaşılmaktadır (İ. Ortaylı 2005: 42). Bu dillerde yayımlanan kitapların çoğu İncil, dua kitapları ve menakıbnâme

türündeki metinlerden oluşurken Sırp, Bulgar ve Makedonların kullandığı Kilise Slovenesinin farklı varyasyonlarında basılan az sayıda dinî yapıt da kaydedilmiştir (İ. Ortaylı 2005: 42, J. Strauss 2014: 7.13). Ayrıca, konuyla ilgili birçok araştırmacının da dikkat çektiği gibi, ilk Yunan harfli Türkçe metnin basım tarihinin 1584 olduğunu anımsatmakta yarar vardır.

19. yüzyıla gelindiğinde, farklı alfabelerle Türkçe basmalar, özellikle İstanbul ve diğer büyük şehirlerde önemli bir yaygınlık kazanmıştır. Rum Ortodoksların yanı sıra Osmanlı Ermenilerinin çoğunluğu Türkçe konuşmuş ancak bu dili kendi cemaatlerine özgü alfabelerle yazmayı tercih etmişlerdir. Bu dönemde Osmanlı basılı kültüründe, özellikle edebiyat alanında, Yunan ve Ermeni harfli Türkçe yapıtların dikkate değer bir varlık gösterdiği anlaşılmaktadır. Rum ve Ermeni cemaatlerinin çeviri, matbaacılık ve yayıncılık gibi basılı kültürün üretim süreçlerinde önemli roller üstlendiği de görülmektedir.

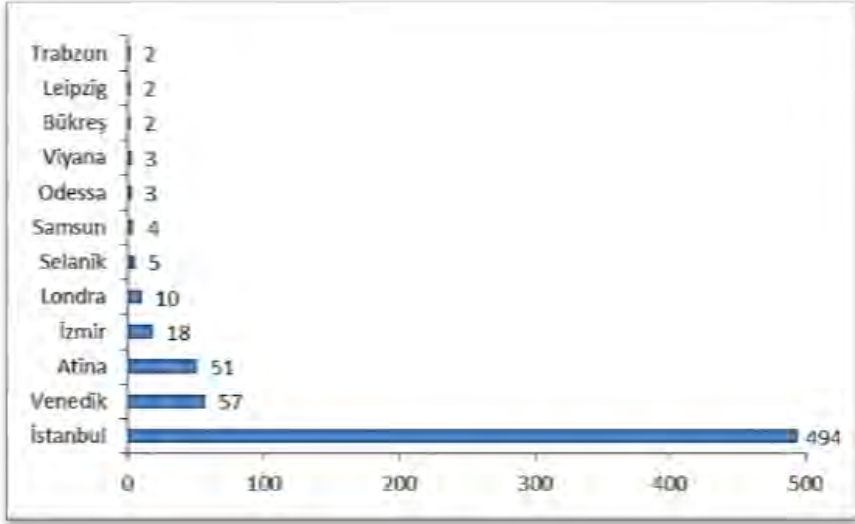
3.1. Yayıncılık Merkezleri

Basılı Türkçe yapıtlar açısından en önemli merkez İstanbul'dur. Buradaki etkinliğe ilerleyen bölümlerde yeri geldikçe değinilecektir. Yunan harfli metinlerin üretimi dikkate alınarak yayıncılık merkezlerine bakıldığında ikinci sırada Venedik gelmektedir (Grafik 1). Venedik, 19. yüzyıl öncesinde büyük çoğunluğu dinî nitelikte olan, az sayıda ise dil öğretimine dair kitapların basım merkezidir. Bu dönemde Bükreş, Leipzig ve Viyana'da yine dinî nitelikte ikişer, Amsterdam'da da bir Yunan harfli Türkçe kitap basılmıştır. İstanbul Patrikhanesi'nin ilk Yunan harfli metni 1799'da yayımladığı görülür. Venedik bu tarihten sonra da yaklaşık 1820'lere kadar bir merkez olarak etkinliğini korumuştur. 20'lerden sonra ise bu kentte, sonuncusu 1885 tarihli olmak üzere çeşitli yıllarda toplam dokuz basım yapılmıştır. Bunların da neredeyse tümü, ilk baskısı 1804 olan, Kayseri ruhbanlarından Zaharya'nın (Zakharia) hazırlamış olduğu Türkçe-Yunanca sözlüğün yeniden basımlarıdır.

Yunan bağımsızlığının ardından Atina, Yunan harfli Türkçe yapıtların yayımlandığı kentlerden biri olarak öne çıkar. Özellikle İstanbul'daki Patrikhane matbaasının üretiminin durduğu 1835 ile 1840 yılları arasında Atina, Türkçe konuşan Hristiyan topluluklara dinî içerikli okuma materyalleri sağlama misyonunu üstlenmiş görünmektedir. Ancak 1840'tan sonra üretim yılda en fazla iki Türkçe basıma dek düşmüştür. Bu kentteki yayınların önemli bir kısmı Hristiyanlık öğretileri, aziz menkıbeleri ve kutsal kitaplardır. Geri kalan kısım Rumca-Türkçe veya İngilizce-İtalyanca-Rumca-Türkçe dil

bilgisi kitapları ile edebiyat yapıtlarıdır. Bunlar arasında Rumca-Türkçe şarkı derlemeleri dikkat çekicidir. Yedi Âlimler hikâyesinin Rum versiyonu olduğu anlaşılan iki metin ile bir Koroğlu hikâyesi de Atina'da basılmıştır.¹²

Grafik 1: Yunan Harfli Türkçe Yapıtların Basım Yerleri

(Amsterdam, Aydın, Cezire-i Sira, Kalamata, Kayseri, Malta, Melenik, New York, Patras, Samos ve Varna'da da birer yapıt yayımlanmıştır.)

İzmir, 19. yüzyıl boyunca Yunan harfli metinlerin basımı açısından dikkat çeken bir şehir olsa da öne çıkan belirli bir matbaadan söz etmek güçtür. Şehirde faaliyet gösteren ondan fazla matbaanın her biri, genellikle bir veya iki Yunan harfli Türkçe yapıt basmıştır. Bu matbaalar arasında Damian, Daveroni, Proodos, Smurni, Stemani, Tatikyan, Yonani ve Arap harfli yapıtlar da yayımlanmış olan Amaltheias (Amaltiya) sayılabilir. Bunların Türkçe üretiminin sınırlı olması, Türkdilli Ortodoks toplulukların Yunanca ve Fransızca gibi dillerdeki yapıtları özgün dilinde okumayı tercih ettiğini düşündürmektedir. Bunun yanı sıra, 19. yüzyılın nispeten erken bir döneminde Yunan bağımsızlığının gerçekleşmesiyle İzmir'in Türkdilli Ortodokslar için bir basım ve yayıncılık merkezi olma özelliğini yitirdiği anlaşılmaktadır.

¹² Ayrıntılar için bk. bu yazıda 4.4. Hikâye bölümü, Liste 1 ve hakkındaki açıklamalar.

Londra’da 1873-1899 yılları arasında yayımlanmış kitapların neredeyse tümü İngilliz Bibl Şirketi’nin hazırladığı Yunancadan çeviri Türkçe İncil’in farklı basımlarıdır. Diğerleri de dua kitaplarıdır. Selanik’te basımlar, 20. yüzyılda gerçekleşmiştir ve benzer şekilde dinî nitelikteki menakıbnâme ve dua kitaplarıdır. Bunların arasında mübadele sonrası muhacirlere yönelik bir yayını dikkat çeker: *Ethnikî Sumfora îtoi Thrînoi Pontiôn, Smurnaiôn kai en genei pantôn tôn Antallaksimôn Prosfugôn*. Mübadeleyi “etnik felaket” olarak tanımlayan bu tarihsiz basımın içinde Papa Neofitos İkonomos’un 15 Aralık 1924 tarihli bir yazısına yer verilmiştir. Samsun’da 1910-1914 yılları arasında basılmış kitaplar ise kültürel açıdan daha çeşitlidir. İleride değinilecek olan şarkı derlemelerinden yeni ve eski usulleri içeren *Hanende*, 1914’te bu kentte yayımlanmıştır.

3.2. Matbaalar

19. yüzyılda Arap, Ermeni ve Yunan harfleriyle yapılan Türkçe basımlar, Osmanlı yayıncılığının karmaşık ve çok katmanlı yapısını açıkça gösterir. Bu dönemde yalnızca Müslüman-Türk cemaatinin değil, Ermeni ve Rum girişimcilerin de yayıncılıkta önemli roller üstlendiği görülebilir. Devlet matbaasının üretim yoğunluğu açısından önde olmasına karşın, özel gazete matbaaları, eğitim kurumlarına ait basımevleri, vilayet matbaaları ve yabancı girişimciler tarafından işletilen matbaaların da basılı üretimi yönlendirdiği gözlemlenebilir.

Yunan harfli Türkçe yapıtlar söz konusu olduğunda, 18. yüzyıldaki Venedik matbaalarına, yüzyıl dönümünde İstanbul’daki Patrikhane Basmahanesi de katılmış ve 1820’lere kadar bu türdeki yayıncılığı yönetmiştir. 1820’lerin ortalarında basım faaliyetlerine İngiliz Bibl Şirketi’nin dâhil olmasıyla matbaalarda çeşitlilik oluşmuştur. Evangelinos Misailidis gibi özel girişimci matbaalarının 1850’lerin ortalarından itibaren çoğalmasıyla beraber üretimde bir yükseliş görülmektedir. Bu düzeyler, 1821’de başlayan Yunan bağımsızlık hareketiyle koşut değerlendirilebilir. Erken dönemde Patrikhane matbaası İmparatorlukta Yunan harfli Türkçe basımı tek başına yönetmiştir. Rumların İmparatorluktan ayrılma sürecinde ise matbaanın Türkçe harfli basım ve yayıncılık etkinliklerinin kesintiye uğraması söz konusudur. Yayıncılık merkezlerinin incelendiği bir önceki bölümde, bu dönemde Atina’nın özellikle din konulu yapıtların basımında Patrikhane matbaasının misyonunu üstlendiğinden söz edilmişti. Buna karşılık, Misailidis’in matbaası 1853’te, Yovanaki Panayotidis’ininki ise 1885’te ilk basımını yapmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra İzmir'den İstanbul'a taşınan Misailidis ile yüzyılın sonlarına doğru faaliyet göstermeye başlayan Panayotidis matbaalarının bastığı yapıtların çeşitliliği, Türkçe konuşan Ortodoksların bu dönemdeki coğrafi hareketlilik ve kültürel dönüşümleri açısından ele alınabilir. Daha önce sunulan kültürel bağlamdan da anlaşılacağı üzere, Anadolu'nun küçük yerleşim birimlerinden, özellikle İstanbul gibi büyük kentlere göç eden Ortodokslar, dinin yanı sıra dilin de belirleyici olduğu, büyük kent kültürüyle özdeşleşen yeni bir kimlik oluşturma sürecine girmişlerdir. Yunan harfli Türkçe yayımlar, bu kimliğin şekillenmesinde başat bir rol üstlenmiştir.

3.3. Yayıncılar

Evagelinos Misailidis'in (1820-1890) bu sürece bir yayıncı olarak önemli katkılarda bulunduğu anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yayımlanmış Yunan harfli Türkçe metinlerin beşte birinden fazlasını Misailidis basmıştır. Bunların hatırı sayılır bir kısmının da aynı zamanda yazarı ya da çevirmenidir. Oğlu Adelfi, devraldığı matbaayı 20. yüzyılda da işletmeyi sürdürmüştür. Misailidis'in *Anatoli* adlı gazetesi de Osmanlı yayıncılığında dikkate değer bir rol üstlenmiştir. *Anatoli*'nin 1888-1892 yılları arasındaki sayılarını inceleyen Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, Misailidis'in gazetesini 1840'ta İzmir'de çıkarmaya başladığını, daha sonra İstanbul'a taşıdığını belirtir. Diğer süreli yayımlarla karşılaştırıldığında sıra dışı bir şekilde uzun ömürlü olan gazeteyi, Misailidis'in vefatından sonra oğlu Hristos devralarak 1923'e kadar yayımlamıştır (2010: 111-112).

Balta'nın verdiği bilgilere göre, Türkçe *Anatoli* gazetesinin ve onun yayıncısı olan Misailidis'in etrafında, "İstanbul'daki okumuşlardan" ve eğitim amacıyla Anadolu'dan gelen öğrencilerden bir dernek oluşmuştur. Bu grup, çeşitli yollarla Misailidis'in çalışmalarını desteklemiştir. Bu derneğin üyeleri, "yazar ve çevirmen olarak Karamanlıca basılı kitapların üretimine katkıda bulunmuşlardır" (1998: 18). Panayotidis'in de derneğin üyeleri arasında yer aldığı bilinmektedir.

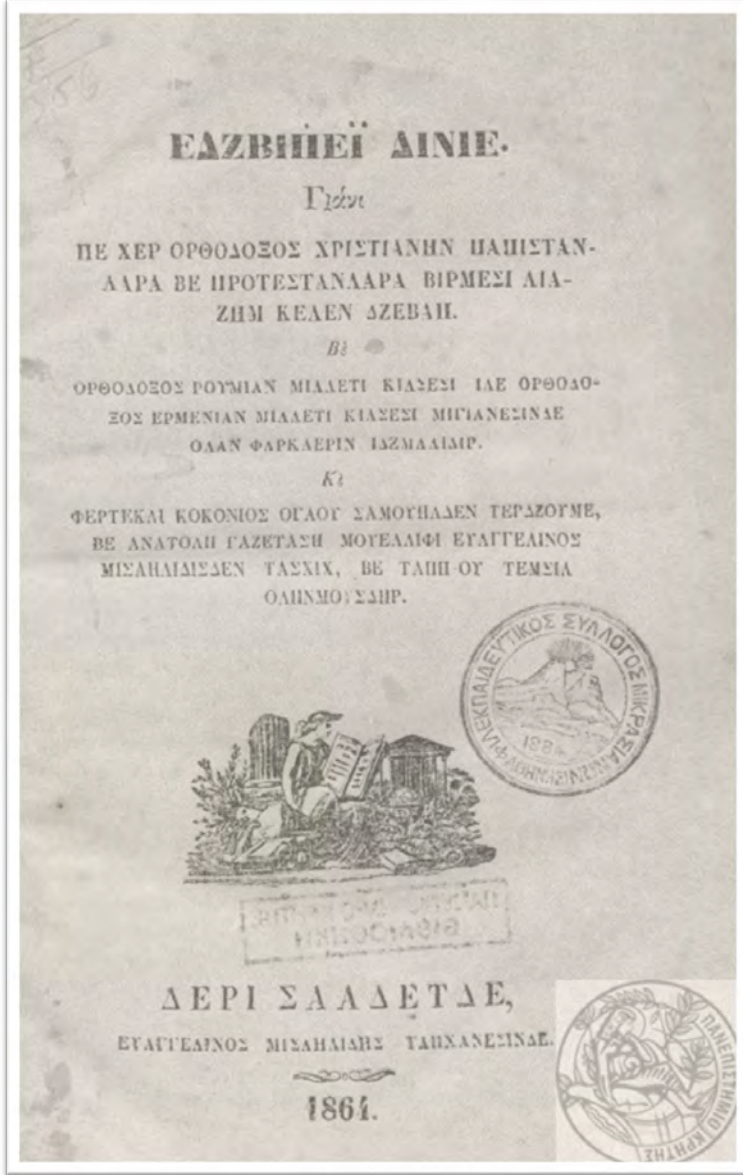
Yüzyılın ilk yarısında ağırlıklı olarak dinî metinler ve sözlükler basan matbaalardan farklı olarak Misailidis'in bastıklarının yaklaşık üçte biri, Panayotidis'inkilerin ise yarısından fazlası edebî niteliklidir. Bu durum, Türkçe konuşan Ortodoks cemaatinde dinin etkisinin belirgin bir ölçüde azalmaya başladığını düşündürmektedir. Bu iki matbaanın üretiminin

karşılaştırılması, bu durumun zaman içerisindeki gelişimini daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Misailidis'in matbaası, iki ciltlik bir Rumca-Osmanlıca sözlük¹³ dışında yalnızca Yunan harfli yapıtlar basmıştır. Matbaanın dinî ve edebî üretim oranı neredeyse eşittir. Ayrıca, burada basılan dinî yapıtların içeriği dikkat çekici bir şekilde farklılık göstermektedir. Ortodoks Hristiyan öğretilerine dair kanonik metinler yerine Ortodoks kimliğinin yeniden tanımlanmasına yönelik, Rum ve Ermeni Ortodoksluğu arasındaki farkları tartışan ve Protestan misyonerlerinin eleştirilerine karşı Ortodoksluğu savunan yapıtlar çoğunluktadır (Görsel 4). Özellikle 1880'lerden itibaren Avrupa edebiyatından çeviriler de sıklıkla basılmıştır.

Panayotidis'in yayın faaliyetleri büyük ölçüde Arap harfli Türkçe edebiyat üzerine yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte, matbaasında bastığı az sayıdaki Yunan harfli yapıt arasında, kendisinin de katkıda bulunduğu iki ciltlik *Kamus-ı Rumi* (1897-1898) başlıklı Türkçe-Yunanca sözlük, Abbé Prévost'dan çevirdiği *Manon Lescault* (1898) adlı roman ve *Apanthisma Tîs İeras Katkhîseôs* yani *Hristiyan Mezhebinin Tarif ve Tanımı* (1900) başlıklı dinî yapıt dikkat çekmektedir. Osmanlı'da gayrimüslim cemaatlerin farklı alfabelerde Türkçe yayın faaliyetlerini genellikle Ermeniler yürütmüşse de Panayotidis bu bağlamda Rum Ortodoks topluluğun "Osmanlı" matbuatına katılımını gösteren önemli bir örnek olarak değerlendirilebilir.

¹³ Fardis-Fotyadı, Kostaki Yani (1860). *Hazine-i Lügat-ı Rumiyye ve Osmaniyye*. 2 cilt. İstanbul: Anadolu Gazetesi Matbaası.

Γόρσελ 4: *Eczibe-i Diniye*'nin kapağı (Yani Be Her Ortodoksos Hristiannı Papıstanlara ve Protestanlara Virmesi Lâzım Gelen Cevap. Ve Ortodoksos Rumiyan Milleti Kilsesi ile Ortodoksos Ermeniyan Milleti Kilsesi Miyanesinde Olan Farklerin İcmalidir. Ki Fertekli Kokonios Oglu Samuilden Tercüme ve Anatoli Gazetasi Müellifi Evangelinos Misailididen Tashih ve Tabb u Temsil Olınmuşdır.)

(*Karamanlıca Eserler Kataloğu KT48*).

Aslında bu örneklerin başında Teodor Kasap (1835-1897)¹⁴ gelmektedir. Namık Kemal'in yakın arkadaşı olan Kasap, Osmanlı basım ve yayıncılığında önemli bir yere sahiptir; Ermenice, Fransızca ve Rumca da basılan ilk Türkçe mizah dergisi *Diyojen*'i (1870-1873), onun kapatılmasının ardından *Çıngıraklı Tatar* (1873) ve *Hayal* (1873-1877) gibi dergileri yayımlamıştır.¹⁵ Ayrıca, yakından tanıdığı Alexandre Dumas père'in ünlü romanı *Le Comte de Monte-Cristo*'yu Arap harfli Türkçeye çeviren ilk kişidir.¹⁶ Bu çeviri, başta Ahmed Midhat olmak üzere dönemin yazarlarını etkilediği gibi romanın Ermeni ve Yunan harfli çevirilerinin de öncülünü yapmış, Osmanlı Türkçesinin edebî gelişiminde bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir (J. Strauss 1995: 239). Büyük bir potansiyele karşın, Kasap'ın edebiyat alanındaki etkinliğinin bu yapıtın yanında iki Molière uyarlaması¹⁷ ve çağdaş Fransız yazarı Alexandre Dumas fils'ten (1824-1895) bir çeviriyle¹⁸ sınırlı olduğunu görmek şaşırtıcıdır.

Gerçekte, Kasap'ın çeviri çalışmaları yalnızca bilinen birkaç metinden ibaret değildir. Onu saray kütüphaneciliğine atanmaya ve burada padişahın kişisel ilgisiyle sınırlı bir edebiyat etkinliğine götüren gelişmeler epey dolambaçlıdır. Kasap, *Pinti Hamid*'i yazdığında Abdülhamid şehzadedir ve oyunun çağrışımlarından rahatsızlık duyarak sahnelenmemesini istemiştir. Ancak yazar, oyunun padişahı hedef almadığını savunmuş ve Gedikpaşa Tiyatrosu'nda gösterime koyulmasını sağlamıştır. Strauss'a göre bu olay, Abdülhamid'in Kasap'a yönelik olumsuz duygular beslemesine ve tahta çıktıktan sonra 1877 yılında *Hayal*'i kapattırarak yazarı hapis cezasına çarptırmasına neden olmuştur (1995: 237). Bununla birlikte, Kasap'ın saraya muhalif bir duruş sergilemesi yalnızca bu olayla sınırlı değildir. Yayıncılık yaşamının başlangıcından itibaren iktidarla çatışma hâlinde olan Kasap'ın *Hayal* öncesindeki dergileri de Abdülaziz yönetimi tarafından kapatılmıştır.

¹⁴ Bazı kaynaklara göre 1905. Bu konudaki tartışma için bkz. J. Strauss 1995: 232.139.

¹⁵ Dergiler hk. ayrıntılı bilgi için bkz. A. Oymak 2013.

¹⁶ Dumas, Alexandre (1288/1872). *Monte Kristo*, Çev. Teodor Kasap, 6 cilt, İstanbul: Ahmed Midhat'ın Matbaası ve Çıngıraklı Tatar Matbaası. *Diyojen*'de tefrika tarihi 1871 (J. Strauss 2014: 38).

¹⁷ *Pinti Hamid* (1873) ve *İşkilli Memo* (1874).

¹⁸ Dumas, Alexandre (1292/1875). *Para Meselesi* [*La Question d'argent*, 1857], Çev. Teodor Kasap, İstanbul: Hayal Matbaası. Tiyaro oyunu, komedi.

Kasap'ın muhalefeti, Rum kökeniyle ilişkilendirilmemelidir. Kendisi bir Yunan milliyetçisi olmadığı gibi, yayımladığı dergilerde İstanbul'daki Yunan basınına yönelik hicivlere ve Patrikhane'nin bazı tutumlarına karşı eleştirilere yer vermiştir. 1875-1877 yılları arasında çıkardığı *İstikbal* dergisinin bir dönemki sloganı şu şekildedir: "Ebna-yi vatan ki cism-i vahiddir; siyaseten taksim kabul etmez" (Vatanın evlatları tek bedendir; siyasi olarak bölünemez). Kasap, Yunanistan Krallığı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na katılımını çözüm olarak görmüş ve bu yaklaşımı Namık Kemal tarafından da takdir edilmiştir. Strauss, Kasap'ı bu özellikleriyle "gerçek bir Osmanlı" olarak nitelendirmiştir (1995: 232, 239-240).

Kasap, hapis cezasının ardından Abdülhamid'e dilekçe yazarak af dilemiş ve padişah lehine Naşir adında bir gazete yayımlamayı kabul ettikten sonra kendisine bu girişim için bir miktar ödenek de ayrılmıştır. Bu parayla Napoli'ye kaçan yayıncı, orada çıkardığı *İstikbal* gazetesinde padişah karşıtı bir söylem benimsemiştir (E. Üyepazarcı 2007: 107-108). Ayrıca Fransa'da da Osmanlı İmparatorluğu hakkında yumuşatılmış bir dille yazılmış eleştirel görüşlerini Fransızca yayımlamıştır (J. Strauss 1995: 237-238).

Sonrasında, Abdülhamid'in Ebüzziya Tevfik aracılığıyla Kasap'ı affettiği ve onu saray kütüphanesinin yabancı dil kitapları bölümünün başına geçirdiği bilinmektedir. Bu tavır, padişahın hasımlarını kendine yakın tutarak etkisiz hâle getirme stratejisinin bir örneği olarak değerlendirilmiştir (E. Üyepazarcı 2007: 108). Kütüphanede *Gazette de Tribunaux* adlı Fransız hukuk haberleri gazetesini çevirmekle görevlendirilen Kasap'ın, ayrıca Gelenbevizade Mehmed Tevfik'le beraber Joseph François Michaud'nun *Histoire des Croisades* başlıklı, önceden yalnızca bir kısmının çevirisi basılmış olan "Haçlı Seferleri Tarihi"nin tümünü çevirdiği sanılmaktadır.¹⁹ Kasap, padişah için çok sayıda roman da çevirmiştir. Hatta onun isteği üzerine "Haydutlar Reisi" başlıklı bir roman yazmış olduğu söylenmektedir (J. Strauss 1995: 238, 238.158). Osmanlı edebiyatına Kasap'ın belki de tek telif katkısı olan bu romanın sarayın dışına çıkamamış olması düşündürücüdür.

Teodor Kasap'ın yaşamı ve etkinlikleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok dilli ve çok kültürlü yapısını anlamak için önemli bir çerçeve sunar. Kasap, Osmanlılık ideolojisine bağlılığını *İstikbal* gibi yayınlarında

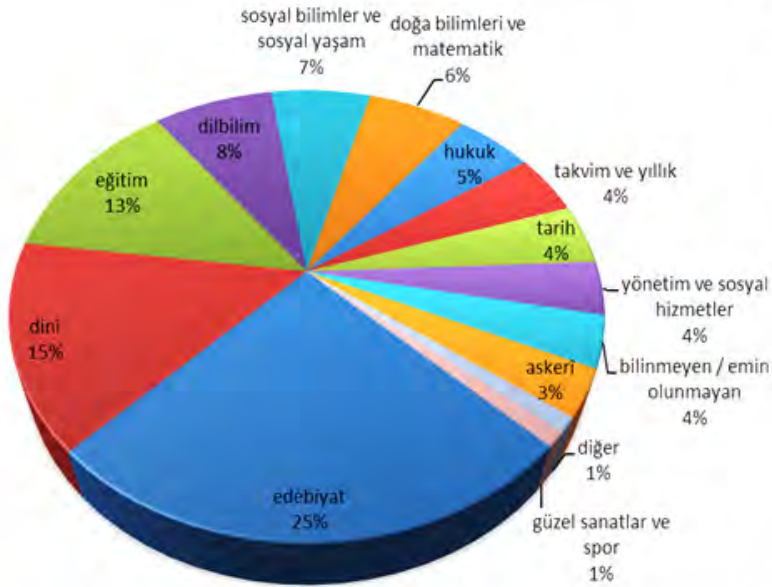
19 *EHB*'de Michaud adına tek kayıt *Emrül-acib fi Tarih-i Ehli's-salib* başlıklı tarihsiz basımdır. Çev. Ali Fuad ve Edhem Pertev, Ahmed Arifi, İstanbul, 256 sayfa.

ortaya koyarken muhalefetine, etnik ya da millî bir ayrılıkçılıktan ziyade, İmparatorluğun reformlarla güçlenmesini arzulayan bir çizgide olduğunu göstermiştir. Kasap'ın edebî üretimi, Tanzimat reformlarının entelektüel sahadaki bir yansıması olarak görülebilir. Ayrıca, onun çeviri ve uyarlamaları, Osmanlı-Rum etkileşiminin edebî dinamiklerini anlamlandırmak açısından da özel bir öneme sahiptir. Kasap'ın edebî etkinliği, yalnızca bir yazar ve çevirmen değil, Osmanlı toplumundaki kültürel çeşitliliği Türkçe aracılığıyla ifade eden bir kişilik olması açısından da değerlendirilmelidir.

4. Milletler Arası Edebî Etkileşimler

Osmanlı basılı kültürünün çok milletli yapısının Türkçedeki yansımasını anlamlandırabilmek için bu bölümde Arap, Ermeni ve Yunan harfleriyle yayımlanmış yapıtların türleri ve yayım yıllarına göre bir çözümlemesi sunulacaktır. Basılı Türkçe üretimin kapsamını somut bir şekilde görebilmek için öncelikle bütüncül bir değerlendirme yapmak yararlı olur. Bu amaçla güncellenmiş veri tabanına bakıldığında ortaya şu grafik çıkmaktadır:

Grafik 2: Kategorilerin Genel Dağılımı

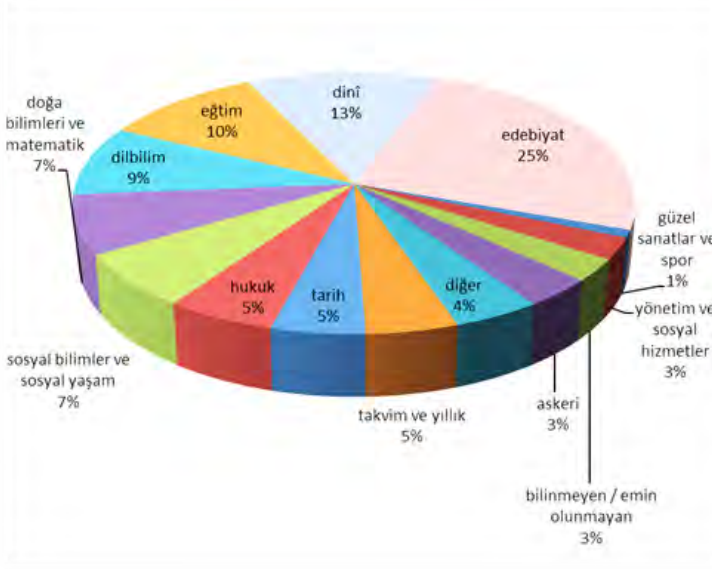
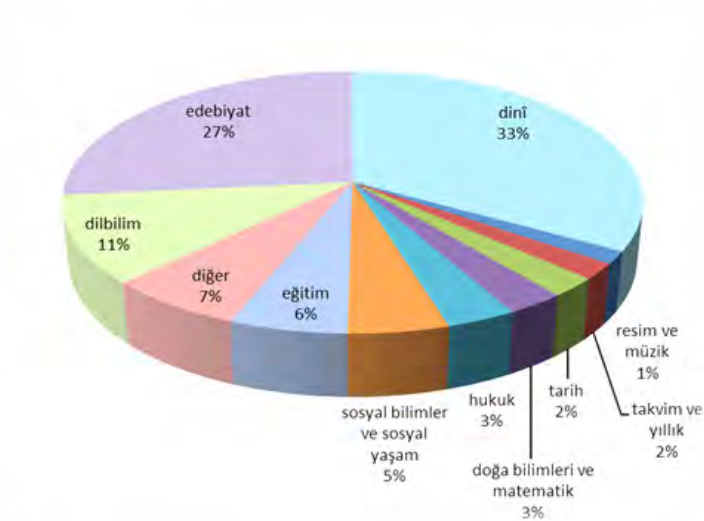
Osmanlı modernleşme süreci boyunca yayıncılık faaliyetlerinin bir yansıması olarak basılı Türkçe kitaplar, dönemin sosyal ve kültürel yapısına ışık tutmaktadır. Bu dönemde yayımlanmış kitapların dörtte birinin edebî nitelikte olması, modernleşmenin edebiyat üzerindeki etkisini ve edebiyatın bu sürecin gerçekleşmesinde üstlendiği rolü göstermektedir. Ulaşılabilen birincil kaynakların sayısı gün geçtikçe arttığından, kayıtlar hakkında bibliyografyalara yansımamış olan bilgilerin elde edilmesiyle güncellenmiş veri tabanında, eğitim kategorisinin genel dağılımdaki payı yüzde 10'dan yüzde 13'e yükselmiştir. Okullar için yayımlanmış kitapların kapaklarında ya da ön sözlerinde yer verilen amaca dair ifadeler, bazı eksik bilgilerin tamamlanmasını sağlamıştır. Daha fazla kaynağın incelenmesi, bu oranı büyük olasılıkla artıracak ve dinî kategorisinin oranına iyice yaklaştıracaktır.

Dinî yapıtlar ile eğitime yönelik basımların oranındaki bu neredeyse başa baş görünüm, yüzyıldaki gelişmeleri tutarlı bir şekilde temsil etmektedir. Bu çalışmada Rum Ortodokslar özelinde sunulan kilise ile laik eğitim kurumları arasındaki tarihî çatışmalar veya iş birlikleri, İmparatorluğun bütünü için de geçerli olabilecek, incelenmesi gereken alanları işaret etmektedir. Bu oranlar, modernleşme sürecindeki toplumsal dönüşümlerin din merkezli bir yapı taşımadığını düşündürmektedir. Bununla birlikte, alfabeler özelindeki veriler, buradakinden biraz daha farklı bir durum ortaya koymaktadır.

4.1. Alfabelere Göre Türler

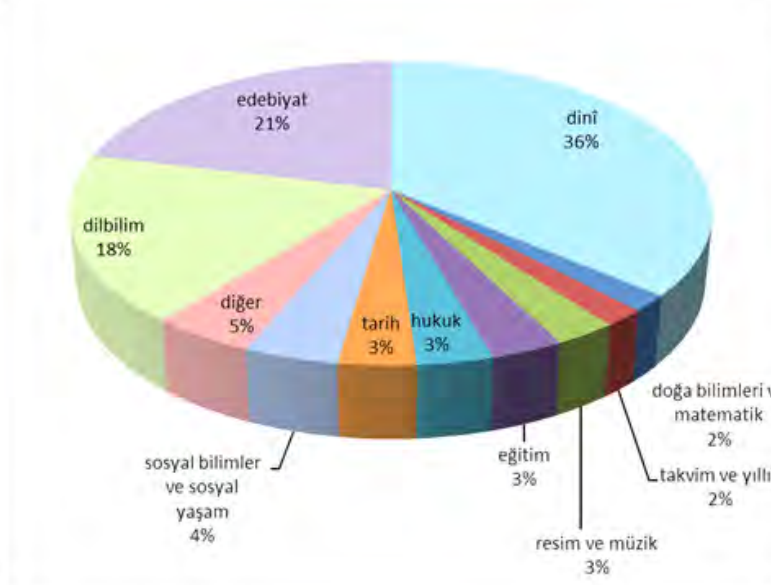
Buraya kadar yapılan gözlemlerden ve verilen örneklerden anlaşılacağı üzere, Yunan harfli basılı Türkçe yapıtların çoğunluğunu dinî yapıtlar oluşturmaktadır. Bunu somutlaştırabilmek ve bu üretimde edebiyatın oranını görebilmek amacıyla alfabelere göre basılan türlerin dağılımını ayrı ayrı incelemek uygun olur.

Veri tabanında hakkında en çok sayıda kayıt bulunan Arap harfli Türkçe yapıtlar, bundan dolayı beklenebileceği üzere, genel grafiğe benzer bir görüntü sunar (Grafik 3). Edebiyat yapıtlarının oranı yüzde 25'le genel dağılımla aynı dilimdedir. Din konulu yapıtlarda ise yüzde ikilik bir fark söz konusudur. Genel dağılımda din konulu yapıtlar yüzde 15'lik bir dilime sahipken Arap harfli Türkçe yapıtlarda bu oran yüzde 13'tür. Diğer türlerin oranları da küçük farklarla genel grafiği takip eder.

Grafik 3: Arap Harfli Türkçe Basılı Yapıtların Genel Dağılımı**Grafik 4:** Ermeni Harfli Türkçe Basılı Yapıtların Genel Dağılımı

Ermeni harfli Türkçe kitaplarda dinî nitelik, yüzde 33'le başı çekerken edebî yapıtların oranı yüzde 27'dir (Grafik 4). Yunan harfli yapıtlarda ise dinî kategorisinin oranı daha yüksektir (Grafik 5). Bu durum, Osmanlı Türkdilli cemaatlerinin basılı kültüre katkılarındaki odak noktalarını göstermesi açısından önemlidir. Özellikle, dinî metinlerin oranındaki artış, Hristiyan cemaatlerin kendi dinî kimliklerini Türkçe üzerinden ifade etme çabasını yansıtır. Bununla birlikte, edebî yapıtların kayda değer oranı, Osmanlı toplumundaki değişim hakkında da fikir vermektedir.

Grafik 5: Yunan Harfli Türkçe Basılı Yapıtların Genel Dağılımı

Ermeni ve Yunan harfli Türkçe yapıtlarda dilbilim kategorisi altında yer alan sözlük ve dil bilgisi kitaplarının yüksek oranda olması, Osmanlı dönemi çeviri ve yayıncılık faaliyetlerinin hem ihtiyaçlara hem de entelektüel alışkanlıklara dayalı geliştiğini göstermektedir. Bu tür yapıtların, Osmanlı'daki çok dilli ve çok kültürlü ortamda iletişim ve eğitim ihtiyacına cevap verdiği söylenebilir. Aynı zamanda, "Resim ve Müzik" kategorisindeki belirgin oran artışı, özellikle Yunan harfli Türkçe yapıtlar bağlamında halk şarkıları derlemelerinin dönemin kültürel kimlik inşası ve toplumsal hafızanın aktarımı

açısından önemli bir araç olarak değerlendirildiğini düşündürmektedir. Bu derlemelerin, yalnızca müzik geleneğini korumak amacıyla değil, aynı zamanda topluluğun ortak dilsel ve kültürel aidiyet duygusunu pekiştirmek için de yayımlanmış olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu durum, müzik ve edebiyatın birbirini tamamlayıcı birer kültürel ifade biçimi olarak Osmanlı Türkçesiyle ilişkilendirilebileceğine işaret eder. Bu derlemelerin edebiyat açısından değerlendirilmesi ileriki bölümde sunulmuştur.

4.2. Yıllara Göre Din ve Edebiyat

Genel dağılımlara bakıldığında, din ve edebiyat kategorilerinin en büyük yüzdeleri oluşturduğu görülmektedir. Bu nedenle, bu kategorilerin yıllara göre üretim grafikleri karşılaştırmalı bir analizle ele alınmalıdır. Arap harfli Türkçe basımların yüksek niceliği grafiklerde tarihsel etkilerin daha net bir şekilde gözlemlenmesine olanak tanımaktadır. Buna karşılık, Ermeni ve Yunan harfli Türkçe yapıtların toplamı, tüm üretimin yaklaşık yüzde onunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bu alfabelere dair grafiklerde nispeten düzenli ve sınırlı bir kronolojik dağılım ortaya çıkmakta, dış etkilerin belirgin olarak izlenmesi zorlaşmaktadır. Grafiklerde yıllara göre en fazla basılmış yapıt sayılarının karşılaştırılması, bu oranlar hakkında daha net bir fikir edinilmesini sağlayacaktır. Arap harfli Türkçe basımların yer aldığı grafikte tavan 250 iken Ermeni ve Yunan harfli Türkçe basımların grafiklerinde bu değer en fazla 30 ile sınırlıdır.

1293 Osmanlı-Rus Savaşı, ülkeyi birçok açıdan olumsuz etkilediği gibi basım ve yayıncılığı da neredeyse durma noktasına getirmiştir. Bu olay, grafiklerde 1878 yılında gözlemlenen ani düşüşün nedenidir. Özellikle, örnekleme sayıca üstün olan ve çoğunlukla İmparatorluk sınırları içinde gerçekleştirilen Arap harfli Türkçe basımlarda bu düşüş daha belirgin bir şekilde görülmektedir. Buna karşılık, diğer alfabelerde Türkçe basım sayısının düşük olması ve basımların bir kısmının yurt dışında yapılması, bu tür bağlamsal etkilerin fark edilmesini güçleştirmektedir.

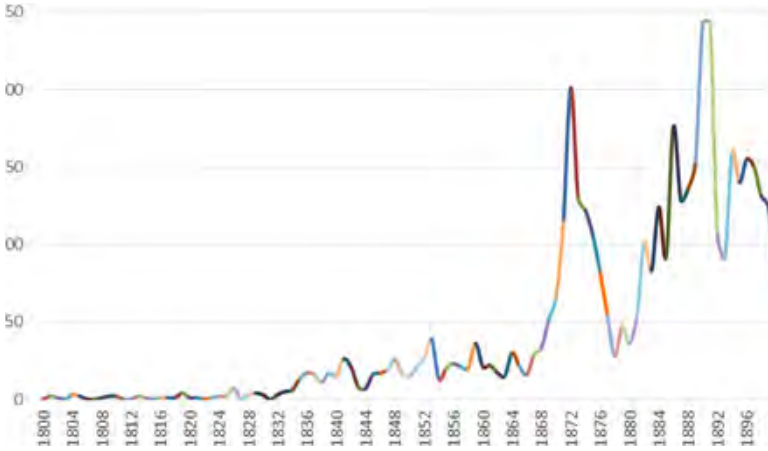
Arap harfli Türkçe dinî yapıtların 1830'lardan itibaren düzenli bir artış sergilediği dikkati çeker (Grafik 6). Nitekim bu artışın Arap harfli Türkçe basım etkinliğinin kazandığı ivmeyle doğru orantılı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. 1870-1900 arasında üretim, 1878 yılındaki genel düşüş dışında, yılda ortalama 60 yapıt düzeyinde istikrar kazanmıştır. 1872'de ilk zirvesini, 1890-1891'de ikincisini gören edebiyat yapıtları ise söz konusu

zaman aralığında dinî yapıtlardan birkaç kat daha fazla üretilmiştir (Grafik 7). Bu dönemlerdeki genel basım yoğunluğunun büyük ölçüde edebiyattan kaynaklandığı bu karşılaştırmayla somut hâle gelmektedir.

Grafik 6: Arap Harfli Türkçe Basılı Din Yapıtları

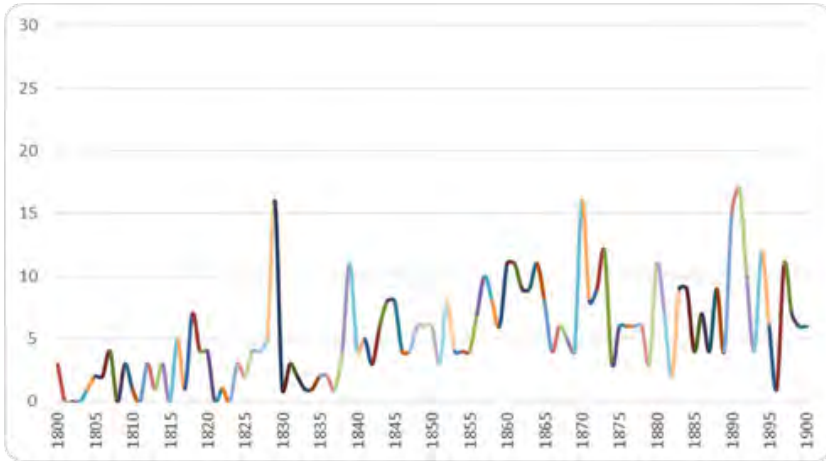

Grafik 7: Arap Harfli Türkçe Basılı Edebiyat Yapıtları

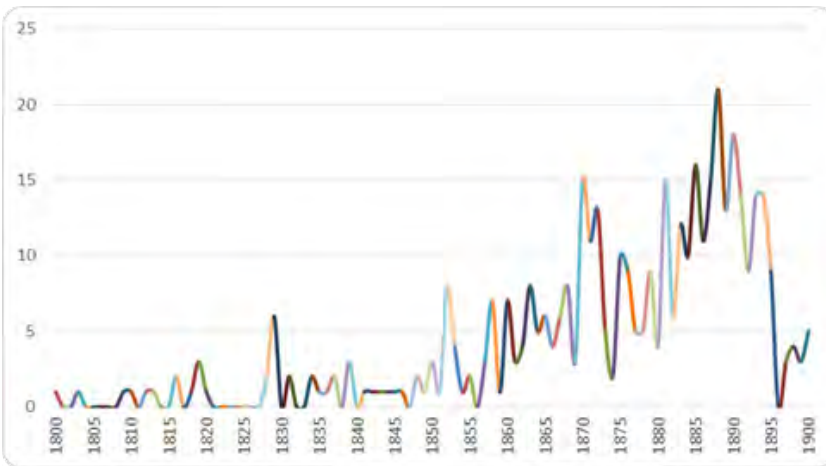

Ermeni harfli yapıtlar, dinî konuların ağırlıklı olduğu bir grafik çizer. Özellikle yüzyılın ilk yarısında, dinî kitap sayısının edebî yapıtlarını geride bıraktığı görülmektedir (Grafik 8). Bununla birlikte, yüzyılın genelinde dinî yapıtların üretiminde istikrarlı bir seyir gözlemlenirken edebiyat yapıtlarının basımında 1870 sonrası belirgin bir artış yaşanmıştır (Grafik 9). Bu durum, yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşan edebiyat üretimine Ermeni harfli basımların da kayda değer katkıları sunduğunu ortaya koymaktadır.

Grafik 8: Ermeni Harfli Türkçe Basılı Din Yapıtları

Grafik 9: Ermeni Harfli Türkçe Basılı Edebiyat Yapıtları

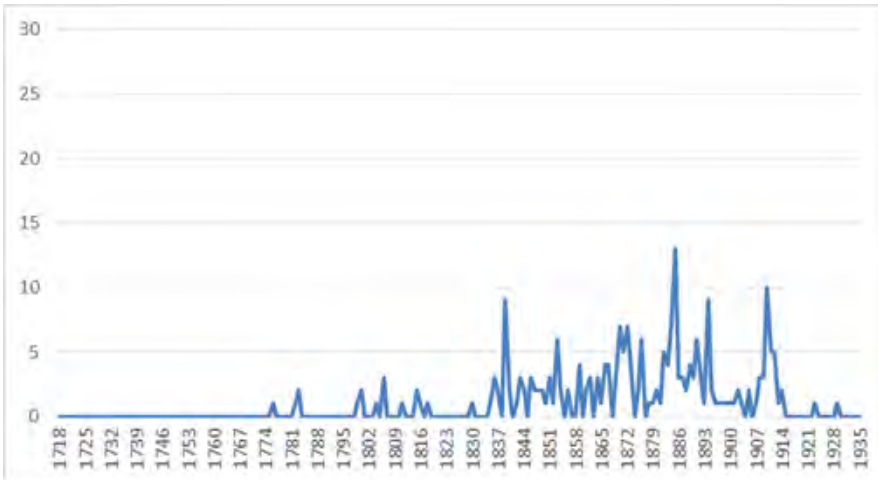

Yunan harfli Türkçe yapıtlarla ilgili veriler, yüzyılın erken döneminde ağırlıklı olarak dinî metinlerin yayımlandığını gösterir (Grafik 10). Aynı dönemde basılan az sayıda edebiyat yapıtının birçoğu yine dinî içeriklere sahiptir (Grafik 11). Genellikle çeviri olan bu kitapların başlıkları veya ön sözlerinde, yayıncı ve çevirmenler, amaçlarının Anadolu Hristiyanlarını kilise dogmaları ve dinî görevler hakkında aydınlatmak ve eğitmek olduğunu vurgulamışlardır (E. Balta 1998: 11).

Grafik 10: Yunan Harfli Türkçe Basılı Din Yapıtları

Grafik 11: Yunan Harfli Türkçe Basılı Edebiyat Yapıtları

Yunan harfli Türkçe dinî yapıtların yaklaşık üçte bir kısmı, misyoner yayınlarından oluşur. İngiliz ve Amerikan misyonerlerine ait matbaalar, bu yapıtların basımında ve dağıtımında aktif rol oynamışlardır. Balta'nın araştırmalarına göre, bu yayınlar genellikle beş bin gibi yüksek sayılarla basılmış ve kilise, okul, hastane gibi kurumlara ücretsiz dağıtılmıştır. Balta, bu basımların finansmanı ve metinlerin çevirisine yerel halkın herhangi bir katkısının bulunmadığını vurgulayarak Karamanlıca literatürün bir parçası sayılmaması gerektiğini düşünür, bunları ayrı bir kategoride ele alır (1989: 58). Daha sonraki bir çalışmasında ise bu yayınların ayrıntılı bir incelemesini yapar (E. Balta, 1998: 7-9).

Misyonerlerin Türkçe yayınlarının yaygınlaşmasıyla, Rum Patrikliği'nin yayın politikalarında önemli değişiklikler olmuştur. Bu değişikliklerin bir göstergesi olarak Patrikhane, Anadolu Hristiyanlarını "Lutherci söylemlerden" korumayı hedefleyen yayınlar üretmeye karar vermiştir. Bu amaçla Kayseri Metropoliti Paisioa, 1839'da *Doğru Dinin Talimi ki Tarihte 1765 Moshia Mitropolitu Faziletlu Malumatlu Platon'dan Tasnif Oldu* başlıklı çeviri bir yapıt hazırlamıştır.²⁰ Yüzyılın ikinci yarısında ise yeni akait kitaplarının yanı sıra Protestan karşıtı yergi kitaplarının yayımlanmasıyla dinî yapıtlardaki çeşitlilik artmıştır (E. Balta, 1998: 13).

Rum Patrikliği'nin yanı sıra Misailidis gibi yayıncıların da misyoner hareketlerine karşı Ortodoks kimliğini savunmaya yönelik bir tutum geliştirdiği görülmektedir. Bunun bir örneği olarak, önce Patrikhane'nin *Alitheia* gazetesinde, ardından Türkçeye çevrilerek *Anatoli* gazetesinde tefrika edilen bir metni Misailidis, *Hami-i Ortodoksyia. Yani Protestanlık desiselerine karşı Ortodoksyayı himaye ve itikadını ifade ider bir kitab-ı müstetabdır* başlığıyla 1883'te kitap olarak basmıştır. Misailidis'in bu konudaki tutumu hakkında 1885'te yayımladığı *Nur-i Ortodoksyia* başlıklı kitap da fikir vermektedir. Daha geç bir dönemde, Teknepoulos'un yazdığı ve Patrikhane Matbaası tarafından basılan iki ciltlik *Planôntes kai Planômenoi yani Aldadanlar ve Aldananlar* başlıklı yapıt (1898) da bu bağlamda sayılabilir. Patrikhane, ayrıca, misyonerlerin ücretsiz dağıttığı kitapların etkisini azaltmak amacıyla dinî törenlere yönelik yapıtların basımına hız vermiştir (E. Balta, 1998: 13). Bu durum, yüzyılın ikinci yarısında din dışı kitapların basımında ivme kazanılmış olmasına karşın, 1870'lerden itibaren dinî yapıt üretiminde gözlemlenen artışın bir açıklaması olarak değerlendirilebilir. Yüzyıl sonunda da bu üretim düzeyinin korunduğu görülmektedir.

²⁰ Asitane [İstanbul]: Kudüsü'l-Şerif Basmahanesi.

Gregoryen ile Katolik mezhepleri arasındaki gerginliğin yarattığı fırsattan istifade, Protestan misyonerlerinin Osmanlı Ermenileri arasında da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Yunan harfli Türkçe üretimiyle de dikkat çeken Minasyan, İngiliz Bibl Şirketinin birçok yayınına ek olarak 1840'ta *Katolikler ve Protestanlar* adlı kitabını basmıştır (2. baskı 1860). Misialidis'in 1857'de Ermeni harfli yayımladığı Risaleyi Mezhebiye, yani Ermeniyan Milletinin, Ortodoks Rum Kilisesiyle olan *Fark ve İttifaksızlığına Dair Olarak Bir Dindar Kimsenin Rumca Lisanından Bir Telif* başlıklı yapıt da dikkat çekicidir. Bu gibi kitaplar, Osmanlı'nın millet sistemine göre aynı kilise altında yer alan Ermeni ve Rum Ortodokslar arasında farklılıkların vurgulanmasına dayalı yeni bir kimlik inşa sürecinin başladığını işaret etmektedir. Karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğinde Protestanların, Rum Ortodokslara yönelik Ermenilere hitap edenlerden daha fazla yayın yaptığı ve etkinliklerine 1820'lerin ikinci yarısı gibi daha erken bir dönemde başladığı görülmektedir. Bu bilgiler, Ermeni ve Yunan harfli din yapıtlarının misyoner yayınlarıyla etkileşimli biçimde gelişen bir repertuvar oluşturduğunu ortaya koymakta, misyonerlerin eğitim alanındaki etkinliğini destekleyen yayıncılığının İmparatorluğu oluşturan dinî-etnik cemaatlerin uluslaşma ve laikleşme süreçlerinde bir tür katalizör işlevi gördüğünü doğrulamaktadır.

Yüzyılın son çeyreğinde Yunan harfli Türkçe edebiyat yapıtlarının tematik çeşitliliğinde de belirgin bir değişim yaşanmıştır. Din dışı konular öne çıkarken modern edebiyat türlerinden, özellikle Fransız edebiyatından yapılan çeviriler okuyucular arasında yaygın bir ilgi görmüştür. Balta'nın araştırmasına göre, 1860-1870 yılları arasında Yunan edebiyatında çeviri romanların yüzde doksanını Fransızca romanlar oluşturduğundan, “çeviri roman” terimi neredeyse “Fransızca roman” ile eş anlamlı hâle gelmiştir. Balta, ayrıca, Batı Avrupa yazarlarının Balkan dillerindeki çevirilerinin büyük çoğunluğunun, özgün metinlerden değil, daha önce yayımlanmış Yunanca çevirilerden yapıldığını da kaydeder. “Karamanlıca” yayımlanan Fransız edebiyatının çevirmen ve yayıncılarının çoğunun Yunan kültürünün etkisi altında olduğunu ve Yunanistan Krallığı'ndaki edebiyat ortamını yakından takip ettiğini de öne süren araştırmacı, bu nedenle, aynı durumun “Karamanlıca” yayımlar için de geçerli olduğunu düşünür (E. Balta, 1998: 15-16). Yunan harfli Türkçe edebiyatın ne oranda çeviri olduğu ve bu yapıtların Arap ve Ermeni harfli çevirilerle nasıl karşılaştırılabileceği ileride ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

4.3. Şiir

Yunan harfli Türkçe basılı yapıtları odağa alarak yapılacak bir değerlendirmede şiir, çok çeşitli bir görünüm sergiler. Halk şiirinin başı çektiği bu üretimde, divanlar, derlemeler, şarkı ve türkülerle ilgili risaleler yayımlanmıştır. Bunlar bazen tek bir türü içermekle birlikte, birden fazla türün bir araya getirilerek basıldığına da sıklıkla rastlanır.

Yunan harfli Türkçe manzum yapıtlar arasında öne çıkan basılı biçim şarkı derlemeleridir. 1830'dan itibaren, yaklaşık olarak dört yılda bir, yani neredeyse düzenli aralıklarla yirmiden fazla şarkı derlemesi yayımlanmıştır.²¹ “Rumca ve Türkçe Yeni Aşk Şarkıları”²² ile “İstanbul'un Yankısı: Osmanlıca Yeni Sevda ve Eğlence Şarkıları”²³ diğer birçok derlemede olduğu gibi “yeni”lik iddiasıyla yayımlanmış örneklerdir. Başlıklara taşınan bu vurgu, yayım sıklığının, cemaatin yeni popüler ezgilere ve şarkı sözlerine gösterdiği rağbetten kaynaklandığını düşündürür. “Baştan Çıkarın Aşk yani Genç Kızlar ve Erkeklerin Eğlenmesi için Yeni Aşk Şarkıları”²⁴ ile “Zalim Sevda yani Türkçe Aşk Şarkıları”²⁵ gibi örneklerde hedef kitle gençler olarak belirlenmiş ve aşk, dikkat çekici biçimde nitelenmiştir.

Elimizde biraz daha ayrıntılı bilgi bulunan yapıtlardan “Pandora” üstbaşlığıyla yayımlanmış iki ciltlik derlemede²⁶ 8 beste, 76 şarkı, 11 Yörük semai yer almaktadır. Yalnızca şarkı biçimindeki şiirlerin derlendiği basımlar olduğu gibi, bunlarla beraber diğer şiir biçimlerinin de bir araya getirildiği

²¹ Yunan arşivlerindeki Türkçe şarkı derlemeleri üzerine ayrıntılı bir araştırma için bk. E. Chaldæaki 2024.

²² *Nea Erôtika Asmata Hellînika kai Tûrkika* (1850). İzmir: Tupois N. Stamenî.

²³ Pneumatikas, Anastasios (1853). *Î Îkhô Tîs Kônstantinûpoleôs Periekhûsa Nea Asmata Erôtika, Asteia kai Othômanika*. Kônstantinûpolis: yy.

²⁴ *O Diavolemenos Erôtas îtoi Nea Asmata Erôtika, Periekhôn ta Eklektôtera Tragûdia Pros Diaskedasin tôn Neôn kai Neanidôn* (1866). Kônstantinûpolis: yy.

²⁵ *O Skandalôdis Erôs îtoi Asmatia Erôtika kai Tina Tûrkika* (1882). Vivliopôleion “Ho Kadmos” V. Sekopûlû [V. Sekopûlû'nun “Kadmos” Kütüphanesi], Patras: Tupografeion “Ho Kadmos” V. Sekopûlû.

²⁶ *Î Pandôra îtoi Sullogî ek Tôn Neoterôn kai Îduterôn Eksôterikôn Melôn eis Tomûs Duô* (1846). Kônstantinûpolis: Tupografia Kastrû.

yayınlara rastlanmaktadır. Örneğin, şarkıların yanı sıra muamma, lugaz gibi çeşitli biçimlerde şiirler içeren bir derleme²⁷ ile başlığında resimli olduğu özellikle belirtilmiş, benzer içerikli bir basım bulunmaktadır.²⁸

İlginç bir örnek olarak Ermeni harfli iki derlemeyle²⁹ hemen hemen aynı başlığı taşıyan *Türkçe Yeni Şarkı: Gazel, Tecnis, Maneler ve Yeni Şarkiler*, 1876'da İstanbul'da basılmıştır. Aynı yıl Fotios Papadopoulos'un hazırladığı *Yeni Şarkı* başlığını taşıyan Rumca-Türkçe bir derleme daha yayımlanmıştır. Yüzyılın bilinen son örneği olarak Stavros Stavridis'in derlediği *Anatol Türkileri* ise 1896'da basılmıştır.³⁰

Yeni yüzyılda *Asias Lura* üst başlığıyla bir derleme, 1908'de Atina'da yayımlanmıştır. Bu biçimdeki bilinen son örnek, 1914'te Samsun'da basılan *Hanende*'dir. Eski ve yeni usul şarkılardan bir derleme olan bu kitap, üç kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda yeni usul 54 şarkı, ikinci kısımda eski usul 22 şarkı, üçüncü kısımda Trabzon ve Krom horon havaları ile Trabzon ve Krom'dan dört şarkıya uygun danslar olduğu bilgisi kaydedilmiştir. Osmanlı divan ve halk şiiri biçimlerini içeren bu yapıtlar, hem Ortodoks cemaatinin Osmanlı-Türk şiirine ilgi ve katkısını gözler önüne sermesi hem de genel kabullere göre ayrıksı olduğu iddia edilen saray edebiyatı ile halk şiirinin kaynaştırıldığını göstermesi açısından önemlidir.

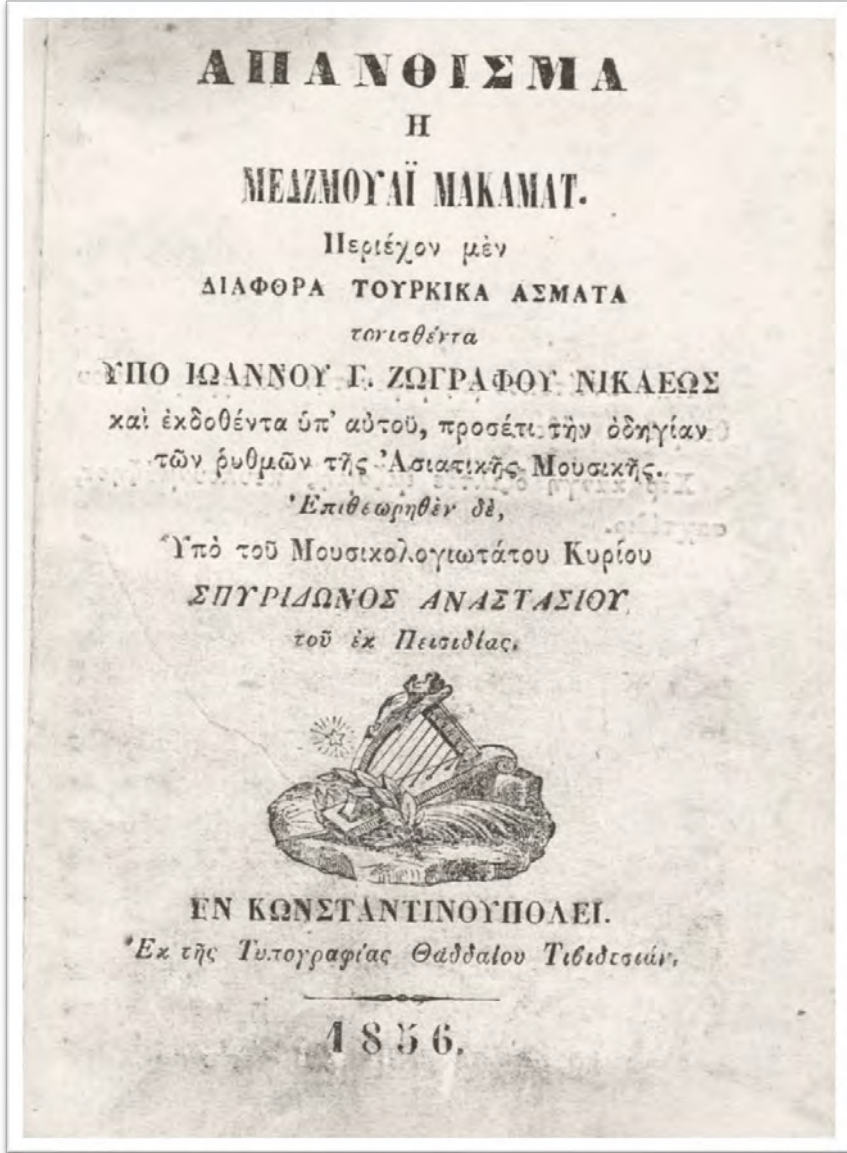
Bu derlemelerin yanı sıra “neo-Bizans” sistemi ile yazılmış nota kitapları da bulunmaktadır. Bunların ayrıntılı bir değerlendirmesini yapan Cem Behar, bu tür yapıtların yalnızca müzikal açıdan cemaatler arası etkileşimin boyutlarını ortaya koymakla kalmadığını, Osmanlı-Türk müziğinin gelişimi açısından da özellikle basılı kaynaklar olmaları nedeniyle değer taşıdıklarını söyler (1994: 49)

²⁷ V. Aleksandros, haz. (1847). *Epanthûsa îtoi Stikhoi Diaforoi, Akrostikhides, Ainiğmata, kai Tina Othômanika Sarkia Meta Tôn Manedôn Autôn*, Kônstantinûpolis: Tupois İ. Lazaridû.

²⁸ *Hô Helikôn Tôn Mûsôn, îtoi Sullogî Diaforôn Poiimatôn Hellînikôn te kai Othômanikôn Meta Katallîlôn Eikonografîôn* (1856). Kônstantinûpolis: yy.

²⁹ *Şarkılar Mecmuası: Şarkı, Gazel, Semayi, Koşma, Divan, Mani, Beste, Tecnis* (1865). İstanbul: Tabhane-i Stambol'da; Harabi, haz. (1878). *Yeni Mecmua: Gazel, Divan, Koşma, Tecnis, Şarkı, Kalender, Semai, Tecnis Maniler, Dasitan Yahudi Agop*'un, İstanbul: yy. Hazırlayan ya da yayıncı kaydı bulunmayan Yunan harflisi de dâhil hepsi on altışar sayfalık olan bu kitaplar, başlık ve içeriklerindeki benzerlikler dolayısıyla bütünüyle aynı ya da birbirine çok yakın olmalıdır.

³⁰ Evangelia Balta, Ari Çokona ile beraber bu yapıtı 2017'de yayıma hazırlamıştır.

Görsel 5: *Apanthisma i Mecmua-i Makamat*'ın kapağı
(Karamanlıca Eserler Kataloğu KT44).

19. yüzyılda Ermeni ve Yunan harfli divanlar da basılmıştır. Bunların, daha önce sözü edilen derlemelerden farklı olarak, Osmanlı klasik şiiriyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Öncelikle Ermeni harfli yapılmış basımlar dikkate alındığında, erken örneklerden biri olarak “Nami” adlı bir şairin divanının, *Divanı Belağat Unvanı Namiyi Merhum* başlığıyla 1877’de, divançesinin ise 1887’de yayımlandığı görülmektedir.³¹ *Divançe-i Serveri Efendi* ise 1889’da Şirket-i Mürettibiye tarafından basılmıştır.

Osmanlı Ermenilerinin divan şiirine ilgisini gösteren örnekler yalnızca Ermeni harfli divanların basımıyla sınırlı değildir. Osmanlı Türkçesine hâkimiyetiyle de anılan, *Divançe-i Serveri Efendi*’yi yayına hazırlayan Mihran Bidar Arabacıyan (1865-1944), divan şiiri geleneklerinde ürün vermiş bir şair olarak Fuzuli’den etkilenmiş ve ona nazireler yazmıştır (K. Pamukciyan 2002: 29-30). Arabacıyan’ın kendi adına basılmış Ermeni harfli *Mecmua-i Gazeliyat* (1888)³² ve *Hazineyi Eşar* (1890)³³ adlı küçük hacimli yapıtlarının yanında divan şiirinin önde gelen şairlerinden yaptığı daha büyük hacimli seçkiler kayda değerdir. *Müntehabat-ül Eşari Bergüzide: Fuzuli, Ragıp Paşa, Baki, Haşmeti, Nabi, Nefi ve Şeref Hanım* başlıklı seçkisi, iki baskı yapmıştır.³⁴ Arabacıyan’ın yayımladığı şiirlerden çok daha fazla sayıda roman çevirmiş olması ve Hovsep Kurban’la ortaklaşa yazdığı iki ciltlik bir romanının³⁵ bulunması da dikkat çekicidir.

Ermeni harfli divan şiiri örneklerine hazırlayanın adının yer almadığı bir *Mecmuayı Gazeliyatı Şuara* eklenebilir (1864).³⁶ Ayrıca, şair ve dilci İstapan Gurdigyan’ın Miratun Nikyat’la birlikte hazırladığı *Hesap-ül- Benani yahod İlm-i Aruz* (1900)³⁷ başlıklı yapıt, divan şiiri biçimlerinin yüzyıl sonunda bile Osmanlı Ermenilerinin ilgi alanındaki yerini koruduğu göstermesi açısından önemlidir.

³¹ Başlıkta “merhum” sözcüğünün geçmesi, şairin Müslüman olduğunu düşündürür. Oysa, ileride Yunan harfli Divan-ı Talib’in çevirmeni “MerhumAleksi Ağazade” örneğinde de görüleceği üzere “merhum” sözcüğü 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda dinî ayırım yapılmaksızın kullanılabilir.

³² İstanbul: yy.

³³ İstanbul: Hovsep Kafafyan.

³⁴ (1879). İstanbul: Kantar Eğb. Biraderler ve (1887). İstanbul: Hovsep Kafafyan.

³⁵ Kurban, Hovsep ve Bidar M. Arabacıyan (1887). Hayın Bir Adem. Hikâye-i Garibe, 2 cilt, İstanbul: Hovsep Kafafyan.

³⁶ İstanbul: Kayol Matbaası.

³⁷ İstanbul: Nişan Berberyan.

Ermenilerin klasik edebiyatla bağını gösteren bir diğer olgu da “kaside” ve “medhiye” gibi divan şiirine özgü biçimadlarının Ermeni harflimetinlerde bağlam dışında da kullanılmış olmasıdır. Örneğin, H. Yeremyan tarafından İtalyancadan çevrilen 18. yüzyıl İtalyan edebiyatçısı Metastasio’nun yapıtları “kaside” olarak nitelendirilmiştir: *Metastasio Şairinin Teliflerinden Birkaç Ruhani Kasideler*.³⁸ Üstelik, bu yapıtın Metastasio’nun *Opera Sacra*’sından seçilmiş din konulu dört manzum oyun derlemesi olması (M. And 1983: 16), durumu daha da karmaşıklaştırmaktadır. Derlemenin ön sözünde yapıtlar, “Metastasio şairin opera namiyle telif eylediği vezinsiz kasideler” biçiminde tanımlanmıştır (1983: 16). Bu da, “kaside” terimin “şiir” ya da “nazım” anlamında kullanıldığını gösterir. Metin And, derlemede yer alan *Apel’in Ölümü* adlı oyundan bir bölümü alıntılıdığı bu çevirinin özellikle dil yalınlığına dikkat çekmiştir (1983: 16). Bu yapıtın Venedik’te basılmış olması, divan şiiri söz dağarcığının Osmanlı edebiyatına ne oranda içkin olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bunun yanında, Ermeni harfli olarak “Epimianos Devletinin Mahdumu Aleksianos”a (1878) ve “Mukaddes Kudüs Şehri”ne (ty) de “medhiye”ler yazılmıştır.

Benzer bir kullanım Yunan Harfli metinlerde de görülmektedir. İntisar-ı İnciliye. *Yani Tevratın ve İncil-i Şerif’in Cesim Maddelerinden Seçilerek, Muhtasar Üzre Beyit Vezninde Tanzim Olup, Sair Beyitler ile...* başlıklı bir yapıt 1861 yılında basılmıştır (yer ve matbaacı kayıtlı değildir). Başka bir künye kaydında kitabı Mihaliçli Didaskalos Kirios Teodoros’un hazırladığı bildirilmektedir.³⁹ Bu yapıt, dinî metinlerin edebiyat yoluyla yeniden üretilmesinin Müslümanlara özgü olmadığını gösterdiği gibi, divan edebiyatı biçimlerinin Rum Ortodokslar tarafından da yaygın olarak tanındığını ortaya koymaktadır.

³⁸ (1831, 1839, 1859, 1893). Venedik: Sen Lazar (Peres Mekhitarists de San Lazarro).

³⁹ Şu kitabın sonundaki “Habername” başlıklı ilanda (s. 334-336), Mihaliçli Didaskalos Kirios Teodoros’un tasnif ettiği Türkçe beyitlerle “İntisar-ı İnciliye”nin ve “1844 senesi Türkçe Kalendarionu”nun (takvim) baskıda olduğu haber verilmektedir: *Aleksandros Makedonyalı Meşhur Padişahın Eyami Padişahlığında ettiği seferlerin ve cenklerin, ve min evelinden el ahirine dek, yani doğduğu günden ta vefatine kadar nasıl ve ne tarz ile gelip geçtiğinin nakliyeti* (1843). İstanbul: Bizandinos Odigos Basmahanesi.

Yunan harfli yapıtlar arasında “divan” adını taşıyan basılmış tek yapıt, *Divan-ı Talib*’dir. Misailidis yapıtı 1883’te yayımlamıştır. Divanın sahibi olan Talib adına Arap harfli basma bir divana rastlanmamıştır ama 1276/1859 yılında istinsah edilmiş bir ve tarihi belirtilmemiş birçok yazma bulunmaktadır. Ayrıca, Yunan harfli divan, eklerle birlikte 1911’de *İlaveli Divan-ı Talib* başlığıyla İstanbul’da yeniden basılmıştır. İki basımda da “Denei Hanedanından Merhum Aleksî Ağazade Simeonaki Değirmencoğlu” çevirmen olarak kaydedilmiştir.

Daha önce, bu yapıta dair yeterli bilgimizin bulunmadığını belirterek bazı çıkarımlar yapma yoluna gitmiştim (G. Ö. Ayaydın Cebe 2009). Divan şairlerinin 18. yüzyıldan itibaren konuşma diline yakın şiirler kaleme aldıkları gibi hece veznini de kullanmalarının yanı sıra halk şiiri derlemelerinde aruzla yazılmış şiirlerin bulunması, ana akım edebiyat tarihçiliğinin saray ile halkın birbirinden kopuk kültür üretimleri olduğu kabulünü tartışmaya açmaktaydı. 19. yüzyılda halk şiirlerinin de divan başlığıyla basıldığı örneklerle sıklıkla rastlandığından, Talib divanının bütünüyle halk edebiyatına özgü olabileceğini ya da karma bir yapı sergileyebileceğini öne sürmüştüm. Bu yapıtı değerlendirirken Osmanlı divan şairleri arasında Rum cemaati tarafından da tanınan ve tutulan “Talib” adında bir şairin varlığına dikkat çekmiş, bu “asilzade” aile ile Misailidis’in iş birliğinden Rum Ortodoks cemaati içindeki ayrık toplumsal sınıflaşmanın yüzyıl sonuna doğru edebiyat üretiminde kaynaşmaya başladığını düşünmüştüm. M. Sabri Koz, bu metni 2014 yılında tanıttı ve Değirmencoğlu’nun çevirmen değil, divanın sahibi olduğunu, Talib adını da mahlas olarak kullandığını ortaya koydu. Koz’un Talib’i “âşık” olarak nitelemesine karşılık Mattihas Kappler (2018), yapıt üzerine ayrıntılı incelemesinde, klasik şiirle kurulan teknik ve tematik ilişkileri aydınlatarak saray ile halk arasında varsayılan kopukluğun yeniden değerlendirilmesi gerektiğini tartıştı.

Şiir söz konusu olduğunda, 19. yüzyılda divanlar ya da mecmualar gibi çok sayfalık yapıtlar kadar tek sayfalık şiirlerin de basıldığı görülür. Konuları genellikle güncel olaylara dayanan bu şiirler çok renkli başlıklar taşır. Çoğunlukla tek sayfa biçiminde basma yöntemi uygulanmış olmakla birlikte, bu tür yapıtların sayfa sayısı bazen 30’u bulmaktadır. Başlığında “destan” sözcüğünü taşıyan şiirlerin yanı sıra divan şiiri örnekleri, şarkılar ve yeni şiir de bu biçimde basılmış, 1890’ların ikinci yarısından itibaren resimli basımlar da yapılmıştır.

Ermeni ve Rumcemaatlerinden şairler de bu biçimde şiirler bastırmıştır. Zeytuntsi'nin 1895'te Ermeni harfli yayımlanmış 32 sayfalık *Zeytun Destanı* bunlar arasında sayılabilir. *Dader Sargis Minasyan'ın Destan Alafrangaya Modaya Müsripliğe* başlıklı Halep'te basılmış 14 sayfalık şiirinin yanı sıra *Dasitan Güfte-i Nami* adlı 12 sayfalık bir şiir, tarihleri belirtilmemiş olmakla birlikte, aynı özellikteki şiirlerdir.⁴⁰ Yunan harfli basımlara örnek olarak İncesulu Hacı Yoani'nin 1870'teki ünlü Beyoğlu yangını anlatan, 58 dörtlükten oluşan tarihsiz şiiri gösterilebilir. 1912 Tekirdağ depremi ile ilgili Evdar M. Mamacanyan'a ait bir şiirin de Yunan harfli basımına dair kayıt bulunmaktadır.⁴¹ Eksik bir nüshadan kaydedilmiş Yunan harfli Cennetmekan Sultan Mahmud'un Destanı da bu bağlamda anılabilir.

4.4. Hikâye

Bu yüzyılda, temelde karşı cins aşkına dayalı halk hikâyelerinin basılmaya başlandığı ve farklı cemaatlerin ortak edebiyat repertuarını oluşturduğu görülmektedir. Bu konuda daha önce yayımladığım bir çalışma (G. Ö. Ayaydın Cebe 2013), burada hem zaman aralığı hem de türler açısından geliştirilerek ve yeni bilgilerle güncellenerek sunulmaktadır. Yunan harfli Türkçe yayımlanmış halk hikâyeleri Liste 1'de gösterilmiştir.

Elimizdeki bilgilere göre en erken basılmış olan hikâye “Ponsyanos Kayser” ile ilgilidir. Önce 1840'ta yayımlanan, daha sonra 1867 ve 1903'te baskıları yapılan bu metnin Necdet Sakaoğlu'nun halk hikâyeleri arasında saydığı (1985: 38) “Yedi Âlimler” olarak bilinen masal-hikâyenin Rum versiyonu olduğu anlaşılmaktadır. Bu hikâyelerin Arapçadan (muhtemelen Arap harfli Türkçeden) çevilmiş, Atina ve Varna'da basılmış olması dikkate değerdir. Bunların metinlerinin karşılaştırmalı incelenmesi hem halk hikâyelerinin yayılma ve değişme yollarını, hem de geleneksel anlatıların farklı cemaatler tarafından alımlanışını göstermesi açısından önemli bilgiler ortaya koyabilir.

Anastasios Pneumatika'nın adını taşıyan güzel Melpomeni ile ikiyüzlü âşık Nikolakis'in tutkulu aşklarının hikâyesi, tam olarak bir halk hikâyesi sayılmayabilir ama bu yapıtın konusu ve şarkılarla birlikte basılmış olması halk hikâyelerine çok yakın bir özellik sergilemektedir. Bu durum, Rum cemaatine özgü halk anlatılarının olabileceğini gösterdiği gibi modern kurmacanın gelişim aşamalarında halk anlatılarının biçim özelliklerinin

⁴⁰ Koz, yazma ve basma hâlinde bulunan altı Ermeni harfli Türkçe “destan”ı çeviri yazılarıyla beraber tanıtmıştır (2011).

⁴¹ İstanbul: R. Sakayan Matbaası.

etkili olduğunu da ortaya koyabilir. İstanbul'un en yeni aşk şarkılarını farklı başlıklarla 1853'te iki kez yayımlamış olan Pneumatika, 1860 yılında da moda üzerine çıkardığı küçük risalesi ve "Nizam-ı Nisvan: Eşar-ı Mevkute" çevirisinin çok uygun düşeceği *To Σύνταγμα των Γυναικών: Ποιήματα Περιοδικά* başlıklı Yunanca şiir kitabıyla dikkat çekici bir kişilik olarak araştırılmayı beklemektedir.

Yunan harfli Türkçe halk hikâyeleri arasında en çok rağbet görenlerin başında Âşık Garib gelmektedir. Bazı metinlerde "Türküleri ile beraber" ibaresinin bulunması yalnızca halk hikâyelerinin değil, türkülerin de ortak bir edebiyat ve kültür değeri taşıdığını gözler önüne sermektedir.

Liste 1: Yunan Harfli Türkçe Halk Anlatılarının Basımları

Masaliye Hekayettir ki Zemanı evayilde, Rumistan'da gelmiş geçmiş olan, Padişahlardan, Ponsyanos Kayser namında bir Padişahın, ve ehli Sultanın, ve evladı Teoklityanos Şah zadenin, ve yedi Filozofosların, bir Hikayetidir ki gayet ile güzel ve tohafdır (Arapçadan ? çeviri.)

(1840). Atina: Leonidis Papadopulos'un Basmahanesi.

(1867). Atina: Logios Hermis Nam Tabhanesi.

(1903). Varna: L. Niçe Tabhanesi.

Pneumatika, A., Î Ôraia Melpomenî kai O Diprosôpos Erastîs Nikolakîs (Güzel Melpomeni ve iki yüzlü âşık Nikolakis'in tutkulu aşklarını anlatan ilginç hikâyeleri. İçindeki şarkılar besteleri ile birlikte verilmiştir.)

(1849). İstanbul: yy.

Hikaye-i Aşık Garip

(1871'den önce). Yyy: yy.

(1872). İstanbul: yy. Ermeniceden Rumcaya çevirisinden çeviridir.

(1900'den önce). Yyy: yy.

(1911'den önce). Yyy: yy.

(1911/1912). Yyy: yy. Başlık eksiktir.

(1914). İstanbul: Vivliopôleion Gerasimû Aleksandratû.

(Ty). Yyy: yy. Başlık eksiktir.

Köroğlu

(1871'den önce). Yyy: yy.

(1872). İstanbul: yy. Ermeniceden Rumcaya çevirisinden çeviridir.

(1890). Atina: Stavrianos Matbaası. (Gayetle meraklı olan işbu risalede Köroğlu'nun terceme-i hali temamiyle münderic olup bu ane kadar tab idilenlere müreccahdır.)

(1911). İstanbul: Gerasimos Aleksandratos Matbaası.

Ünlü Köroğlu ve Aşık Garip Hikayetleri ve Letaif-i Hayal, Naşir: Aristotelis Kotonopulos

(1909). İstanbul: Dimitrios Tomaidis Matbaası.

Arzu ile Kamber

(1871'den önce). Yyy: yy.

Melik Şah

(1871'den önce). Yyy: yy.

Şah İsmail (ve Gülüsar Hanım Hikayesi)

(1871'den önce). Yyy: yy.

(1900'den önce). Yyy: yy.

(Ty). Yyy: yy. Kapağı eksiktir.

(1909). Atina: Nikolaidi Matbaası. (Yani Şah İsmail'in Tarik-i tevellüd ve Terbiyesi ile Müteaddid ahvalinin beyanı ve Söylemiş olduğu biyitleri.)

(1910). İstanbul: Vivliopôleion Gerasimû Aleksandrâtû.

(1912). İstanbul: Vivliopôleion Gerasimû Aleksandrâtû.

(1912). Odessa: Hellînikon Vivliopôleion.

Hikâyeyi Tayyartzade, Çev. Zenop Deroyan

(1871). İstanbul: yy.

Koz, basılı halk anlatılarını değerlendirdiği makalesinde, tarih, dinler tarihi, edebiyat tarihi, folklor, kitap ve yayıncılık tarihi, filoloji ve ağız araştırmaları açısından son derece değerli kaynaklar olarak gördüğü bu tür kitapların yazma hâlinde sayılarının 100'ü geçtiğini, basımlarının ise 1870'lerden itibaren yaygınlaştığını belirtir (2010: 242). Koz'un araştırmasına göre, Âşık Garib, Kerem ile Aslı, Köroğlu ve Şah İsmail anlatılarının basılı biçimlerine ulaşılabilirken Arzu ile Kamber ve Melik Şah anlatıları hakkındaki bilgiler diğer kitapların kapaklarında sunulmuş listelerden elde edilmiştir (2010: 242). Bu kitapların yayımlanmış bibliyografyalarda

kaydedilmemiş bazı basımlarına da ulaştığını belirten Koz, ilk dört hikâyeyi içerik ve dil açısından incelemiştir. Sonuçta, Arap harfli basımlar arasında ufak tefek değişikliklerin olduğunu gözlemleyen araştırmacı, Ermeni ve Yunan harfli basımlar söz konusu olduğunda ise yalnızca anlatının iskeletinin aynı kaldığını, kitabın sunumu, hikâyenin anlatımı, sözcük seçimi ile kişi ve mekân adlarının dikkate değer değişiklikler gösterdiğini kaydetmiştir. Bu tür materyallerin farklı dillere hâkim uzman ekipler tarafından ortak yöntemler geliştirilerek incelenmesi gerektiğinin altını çizmiştir (2010: 250).

Bu tür çalışmalardan birini çok yakın bir tarihte Edith Gülçin Ambros, Hülya Çelik ve Ani Sargsyan gerçekleştirmiştir (2024). Köroğlu hikâyesinin Arap, Ermeni ve Yunan harfli Türkçe basımlarını karşılaştırmalı olarak inceleyen araştırmacılar, metinlerin dil özelliklerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Onların düştüğü notlardan hareketle, bibliyografyalarda “çeviri” olarak kaydedilmiş metinlerin, diller arası çeviri değil, alfabeler arası aktarım niteliğinde olduğu düşünülebilir. 19. yüzyılda yapılmış benzer aktarımlar çoğu zaman resmî belgelerde ya da yazar/çevirmenlerin kendileri tarafından dil adıyla anılarak tanımlanmıştır. Meddah hikâyesi olarak da sınıflandırılan “Tayyazade Hikâyesi”nin çevirmeni Zenop Deroyan’ın, büyük olasılıkla Ermeni cemaatine mensup olması bu savı destekler görünmektedir.

Yunan harfli Türkçe halk hikâyeleri ile ortak olan Ermeni harfli metinler arasında kronolojik bakımdan “Yedi Âlimler Hikâyesi” yine başı çekmektedir. “Âşık Garib Hikâyesi”, Ermeni cemaati arasında da çok tutulmuştur. Ermeni harfli Türkçede 1860’tan itibaren basılmaya başlanan hikâye 1910, 1922 ve 1924’te de birer baskı yapmıştır. Bu hikâyenin İstanbul’un yanı sıra, o dönemde Rus egemenliği altında olan, Ermenilerin yoğunlukla yaşadığı Gümrü’de de basıldığını görmek kayda değerdir. Köroğlu, Şah İsmail ile Gülizar Hanım, Tayyazade, Arzu ile Kamber ve Melikşah ile Gülli Hanım hikâyeleri en çok basılma sırasına göre Yunan harfli metinlerle ortak diğer halk anlatılarıdır. Aynı sırayla, Âşık Kurbanı, Ferhad ile Şirin, Kerem ile Aslı, Leyla ile Mecnun, Zeycan ile Esmen, Tahir ile Zühre, Âşık Ömer, Derdi Yok ile Zülfü Siyah, Hurşid ile Miri, Mah-i Firuz ile Raz-ı Nihan hikâyeleri ise Yunan harfli basılmamıştır. Bunlar, Ermeni cemaatinin Müslüman-Türk cemaatiyle diğerlerinin yanında paylaştığı halk hikâyeleridir. *Cahd ile Bahtın Murazası yahod Ayneli Tasa Gönül Veren Kız*’ın (1889) ise Ermeni cemaatine özgü bir halk anlatısı olması muhtemeldir.

19. yüzyılda iki yüzden fazla Arap harfli Türkçe halk anlatısı basılmıştır. Burada sözü edilen ortak hikâyeler dışında yalnızca Müslüman-Türk cemaatine özgü olan halk anlatıları da bulunmaktadır. Billur Köşk ile Elmas Sefine, Gül ile Sitemkâr, Hüsrevşah ve Gülbanu, Kâmilü'l-kelam [ve Banu Cihan], Mahmud ile Elif, Seyfû'l-müluk ve Padişah Asım Bin Safvan, Varaka ile Gülşah hikâyeleri, Müslüman-Türklerin rağbet gösterdiği aşk konulu halk anlatılarıdır. Bunların yanında İslam ulularının yaşamlarının konu edinildiği Ebu Ali Sina (Gencine-i Hikmet), Hatem-i Tai ve Ebu Eyyub El-Ensari hikâyeleri de basılmıştır. “Züleyha ile Yusuf Aleyhisselam” ve “Tevellüd-i İskender-i Zülkarneyn ve Belkıs Süleyman Aleyhisselam” hikâyelerini her iki türde de sınıflandırmak olasıdır. Ayrıca Yusuf Ahmed ve Bozoğlan hikâyesi gibi Çağatay Türkçesine ait anlatılar, Şahmaran gibi Arap, İran ve Türk ortak edebiyat geleneğinden masalsı anlatılar ve Uğru ile Kadı hikâyesi de birkaç kez basılmıştır. Bunlara *Hançerli Hikâye-i Garibesi*,⁴² *Hikâye-i Cevrî Çelebi*,⁴³ *İki Biraderler Hikâyesi*,⁴⁴ *Letaifname*,⁴⁵ *Meşhur Tıfli Efendi ile Kanlı Bektaş'ın Hikâyesi*⁴⁶ gibi metinler de eklenebilir.

Bu açıdan değinilmesi gereken bir diğer tür de fıkra, özellikle Nasreddin Hoca fıkralarıdır. Mustafa Duman'ın belirttiği üzere, Nasreddin Hoca fıkraları 1840'lı yıllardan itibaren yabancı dillere çevrilmeye başlanmıştır (1991:-125). Yunancaya çevrilerek yayımlanan ilk derleme, 1848 yılında İzmir'de basılmıştır ve yüzyıl boyunca da çeşitli derlemeler Yunanca yayımlanmıştır. Duman, 1980'e kadar 14 farklı basım tespit etmiştir (1991: 126-127).

Ermeni harfli Türkçe Nasreddin Hoca basımlarının ilki, literatüre Kevork Pamukciyan tarafından tanıtılan 1853 yılındaki kitap olarak geçmiştir. Bununla birlikte Hasmik Stepanyan'ın güncellenmiş bibliyografyasına göre ilk yayının 1843 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Stepanyan'ın kaydettiği bilgilere göre, 1843-1886 yılları arasında tümü İstanbul'da olmak üzere, tekrar basımları da içeren 10 tane Ermeni harfli Türkçe “Nasreddin Hoca Latifeleri” yayımlanmıştır. Sonraki yüzyılda, 1914 ve 1929 yıllarına ait iki

⁴² (1268/1852). İstanbul: Matbaa-i Ceride-i Havadis.

⁴³ *Sultan Murat Han Gazi Hazretlerinin Asrında Beynü'l-Enam Meşhur ve Mütearriif Olan Cevrî Çelebi ile Mahbub-i Zaman Yusuf Çavuşzade Abdi Bey'in Hikâyesidir* (1289/1872). İstanbul: yy.

⁴⁴ İstanbul: yy.

⁴⁵ (1268/1852). Yyy: yy.

⁴⁶ (1299/1882). İstanbul: Süleyman Efendi Matbaası.

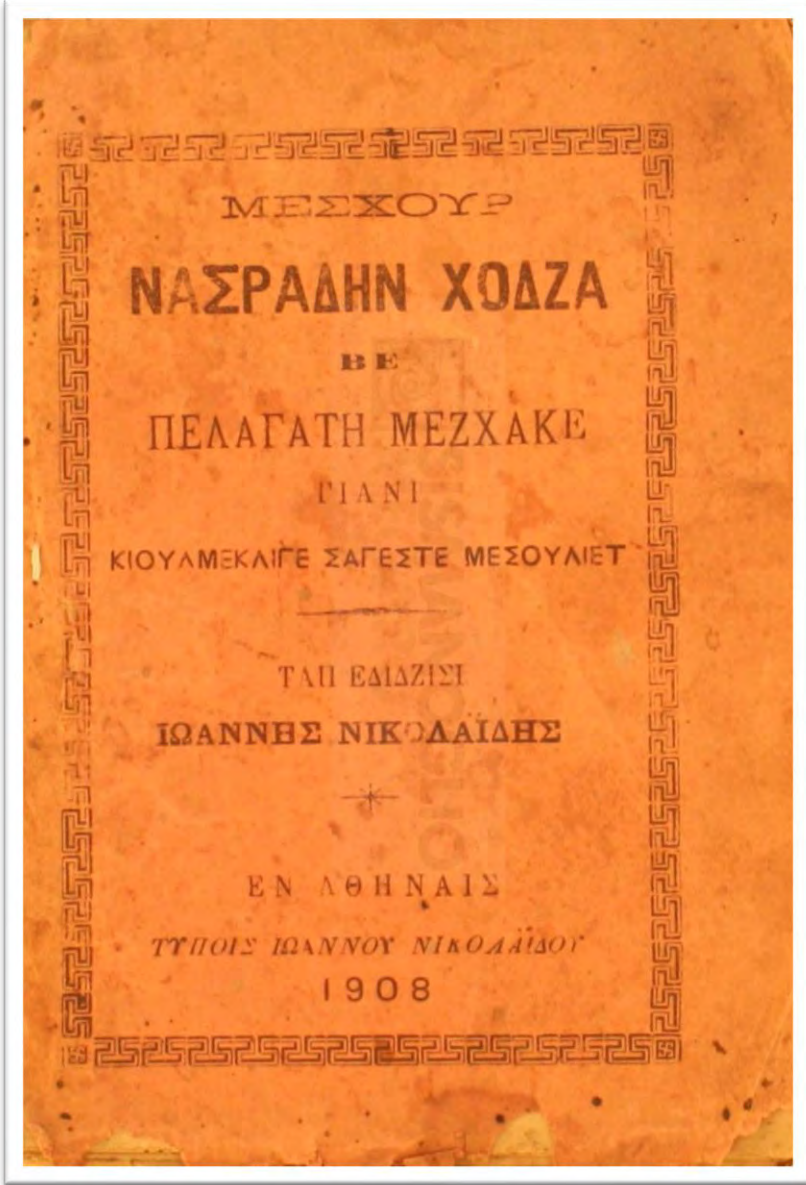
basım daha bulunmaktadır. Ermenice söz konusu olduğundaysa fıkraların ilk basım tarihini 1843'e kadar götüren Duman, 1954 yılına dek 10 farklı kitap kaydetmiştir (1991: 127-128).

İzmir'de 1861 yılında basılan ilk Yunan harfli Türkçe Nasreddin Hoca fıkraları derlemesi,⁴⁷ 19. yüzyıldaki edebî ve kültürel iletişim yollarının çeşitliliğini göstermesi açısından ilginçtir. Kitap, Fransızcadan Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır. Yayınnın kaynağı, N. Mallûf (Mallouf) tarafından *Plaisanteries de Khoja Nasr-ad-din Efendi* başlığı ile önce 1847'de İzmir'de yayımlanmış olan kitabın 1859'da İstanbul'da yapılmış ikinci baskısıdır (M. Duman 1991: 125, 128.6). Kitapta, 50 fıkranın yanı sıra 115 tane de atasözü bulunmaktadır (1991: 125). Bunlar dışında, 1890, 1910 ve 1912'de basılmış Nasreddin Hoca fıkraları derlemeleri hakkındaki bilgilerin kitap kapaklarından ya da kataloglarından alındığı anlaşılmaktadır (1991: 125-126).

Meşhur Nasradin Hoca ve Belagati Mezhake yani Gülmekliğe Şayeste Mesuliet adlı 1908 yılında Atina basılmış olan kitap (Görsel 6) hakkında ayrıntılı bilgilere, Osman Atas tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde ulaşılabilir (2018). "Tab edicisi" olarak adı geçen Yoanis Nikolaidis (Îöannû Nikolaidû), kitabı altı kısma ayırarak düzenlemiş ve toplamda 159 fıkraya yer vermiştir.

Anlatıların basımında farklı cemaatler arasında bir öncelik aramanın yararsız olduğu söylenebilir. Örneğin, Âşık Garib hikâyesi önce Arap harfli yayımlanmışken (1852), Köroğlu'nun ilk basımı 1865'te Ermeni harfli yapılmıştır. Melik Şah hikâyesininse ilkin Yunan harfli yayımlandığı görülmektedir (1871'den önce). Nasreddin Hoca fıkraları da Osmanlı kimliğinin ortak kültür paydasıdır. Yeni yapıtların bulunması bu sıralamaları değiştirebileceği gibi anlatıların sözlü kültür kaynaklı olması bir köken arayışını anlamsız kılmaktadır. Bunun yerine, bu anlatıların Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan halkların ortak edebî ve kültürel zenginliği olduğu vurgulanmalıdır. Aynı durumun modern kurmaca türler açısından geçerliği ileride tartışılacaktır.

47 *Nasreddin Khotza Asteia, Prosetethîsan Kai Paroimiai Tûrkikai* (1861).İzmir: Tupografeion tîs Ameltheias.

Görsel 6: *Meşhur Nasradin Hoca ve Belagati Mezlake yani Gülmekliğe Şayeste Mesuliet* adlı kitabın kapağı (Karamanlîca Eserler Kataloğu KT127).

4.5. Roman ve Diğer Türler

Özellikle 80'lerin ortalarından itibaren yükselişe geçen roman türü söz konusu olduğunda, birçok Arap harfli ve kayda değer sayıda Ermeni harfli yapıta karşılık bütünüyle özgün Yunan harfli Türkçe metinlere rastlamak zordur. Bu ölçüde en yakın yapıt, Evagelinos Misailidis'in 1871-1872 yılları arasında dört cilt olarak basılmış *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr ü Cefakeş* adlı romanıdır. Başkarakteri Favini'nin değişik coğrafyalarda yaptığı maceralı yolculuklarının anlatıldığı bu roman, İstanbullu bir Rum olan Grigoris Paleologos'un Yunanca kaleme aldığı ve 1839 yılında Atina'da iki cilt olarak basılan "O polipathis" (Cefakeş) adlı romanıyla doğrudan ilişkilidir. İki romanı konu ve olay örgüsü açısından inceleyen Sula Boz, Misailidis'inkini yeniden yazım sayılabilecek kadar serbest bir çeviri olarak değerlendirir. Boz'a göre, *Temaşa-i Dünya*'da Yunanca romanın çatısı korunmakla beraber Favini'nin başından geçenler zenginleştirilerek anlatılmıştır (1990: 36). Aynı zamanda, Misailidis'in didaktik bir üslubu olduğunu saptayan Boz, romanların sonunun da farklı olduğunu vurgular:

Paleoloğos'un kitabında Favini, Eğriboz Adası'nda bir çiftlik satın alır, orada [k]arısıyla mutlu bir yaşam sürdürürler. Geçkin yaşına karşın bir erkek çocukları olur. Ona Konstandinos adını verirler (Bizans ve Yunanistan için sembolik bir ad). Favini, köşesinden genç Yunanistan'ın kalkınmasını, özgürlük için verilen savaşımını dikkatle izler. "...1839'un sonlarındayız. Başımdan geçen olayları karım Roksandra'ya anlattım, o da, okuduğunuz biyografimi kaleme aldı" der.

Misailidis'in romanında ise Favini, Eğriboz yerine, Boğaz'daki köylerin birinde bir çiftlik satın alır ve karısı Roksandra ile oraya yerleşir. Geçkin yaşına karşın bir oğulları doğar, geleneksel bir davranışla, ona dedesini[n] adı olan Vasilaki ismini verirler. Günlerden bir gün, Favini'yi Karamanlıca çıkan "Anatoli" gazetesinin yayı[n] cısı ve kitabın yazarı Misailidis ziyaret eder. Favini, ona cefa dolu yaşamını anlatır. Bir süre sonra Misailidis, dört ciltlik bir kitap halinde yayımlar (1990: 37).

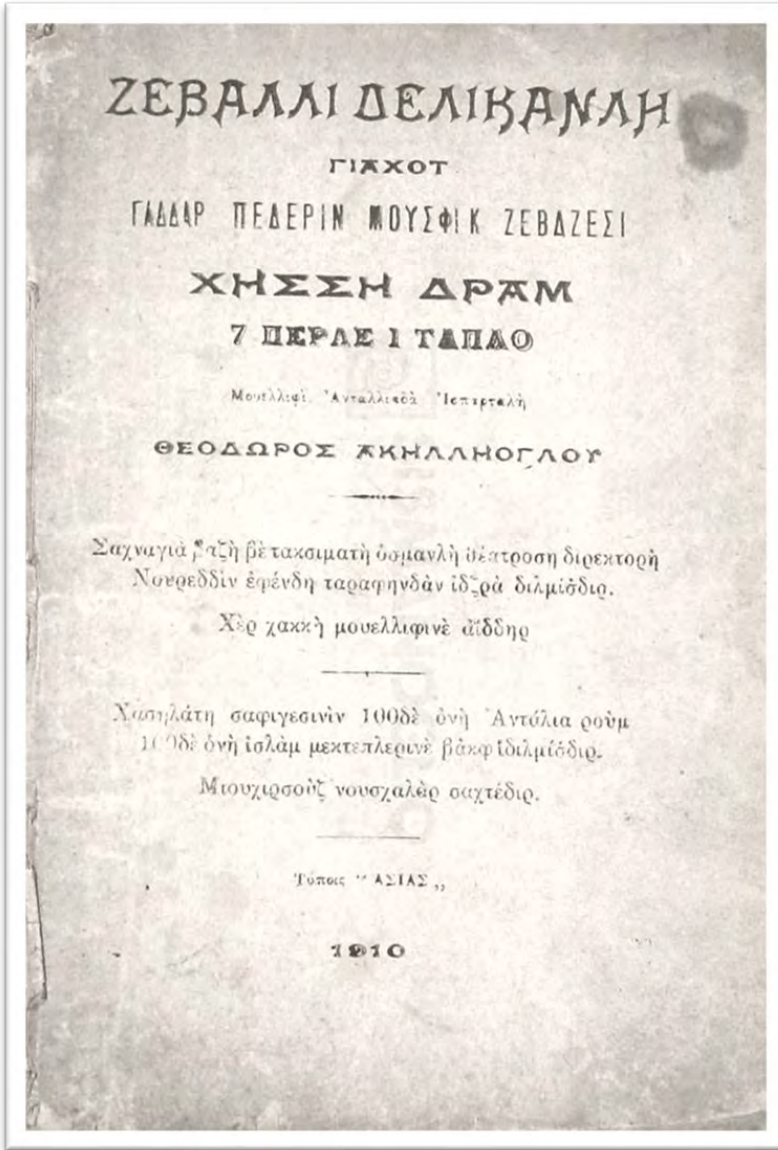
Bu örnek, 19. yüzyıldaki çeviri anlayışını gözler önüne serdiği gibi, romanın belli ölçüde "özgün" yönlerini de ortaya koyar. İki yapıtın daha ayrıntılı bir karşılaştırmalı incelemesini yapan Şişmanoğlu Şimşek, her

şeyden önce hacim bakımından *Polipathis*'in neredeyse iki katı olan *Temaşa-i Dünya*'da Misailidis'in kaynak metnin iskeletini korumuş olmakla birlikte, zaman ve mekân kurgusunda yaptığı değişikliklerle İstanbul ve Anadolu Rum kültürü ile ilgili pek çok ayrıntıya yer açtığını gözlemlemiştir (2018: 86). Romanın farklı sonunda ise Misailidis'in Hristiyan geleneğine göre ad koymakla birlikte Bizans yerine yerel geleneksel kimliği vurguladığını düşünen araştırmacı, Tanzimat'ın kazanımlarının altının çizildiğine de dikkati çekmiştir (2018: 87). Ayrıca, Megali İdea'ya ve Yunan Krallığı'na karşı mesafeli bir söylem kullanan Misailidis'in kimliğinde "Anadolu kökenli Hristiyan bir Osmanlılığın daha baskın olduğunu" belirtmiştir (2018: 87).

Romanı halk bilimi unsurları açısından da inceleyen Şişmanoğlu Şimşek, *Temaşa-i Dünya*'da, kendi döneminde yayımlanmış diğer Türkçe romanlarda bile görülmeyen bir çeşitlilik ve yoğunlukta geleneksel folklor biçimlerinin bulunduğunu saptamıştır. Yazarın Müslüman ve gayrimüslim kaynaklarından beslenen sözlü ve basılı kültür ürünlerini hiyerarşik bir düzenlemeye maruz bırakmadan bir arada yaşattığını, böylece "Karamanlı cemaati"nin ve İstanbul'un folklorik bir panoramasını sunduğunu göstermiştir (2016: 110). Bu değerlendirmeler ışığında *Temaşa-i Dünya*'nın, Osmanlı Rumlarının Yunan bağımsızlığından sonraki dönemdeki fikir ayrılıklarından, yüzyıl başında başkentin kültürel yaşamının ayrıntılarına dek birçok konuda değerli bilgiler içerdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, Misailidis'in çağdaşı Müslüman-Türk yazarlarıyla arasındaki benzerlik ve farkları çözümlmek de Osmanlı edebiyatını daha iyi kavramak açısından heyecan verici bir potansiyel taşımaktadır.

Özgün yapıtlar açısından 1910 gibi nispeten geç bir dönemde Ispartalı Teodoros Akıllıoğlu'nun yazdığı ve Osmanlı Tiyatrosu Direktörü Nureddin Efendi tarafından sahneye koyulan *Zevallı Delikanlı yahut Gaddar Pederin Muşfik Zevcesi* başlıklı oyun, bildiğimiz kadarıyla bu türdeki tek Yunan harfli Türkçe basılı örnektir. *Asias Matbaası*'nda basılan oyunun net gelirinin yüzde onu Antalya Rum, yüzde onu da İslam okullarına vakfedilmiştir (Görsel 7).⁴⁸

48 Kitap, A. Nuri Erçetin tarafından yayıma hazırlanmıştır (2015). İzmir: Erçetin Gülyacağı San. Tic. AŞ.

Şekil 7: Zevallı Delikanlı yahut Gaddar Pederin Musfik Zevcesi
 adlı kitabın kapağı

Farklı milletlerden okurların birbirlerinin edebiyatına duyduğu ilgi saptanmak istenirse, karşılaşılabilecek yazarların başında Ahmed Midhat gelmektedir. Yoanis Gavriilidis'in çevirdiği *Yeniçeriler ve Şeytan Kaya Hikâyesi*, 1891'de İstanbul'da basılmıştır. İki yapıt da önce Misailidis'in *Anatoli* gazetesinde tefrika edilmiştir. *Yeniçeriler*'in Arap ve Yunan harfli basımlarını karşılaştırarak inceleyen Şişmanoğlu Şimşek, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde 17 yıl boyunca Ahmed Midhat'la çalışan Gavriilidis'in kendisini onun öğrencisi olarak gördüğünden ve yayımlamayı planladığı ama bugün elimizde bulunmayan daha fazla Ahmed Midhat yapıtı olduğundan söz etmektedir (2011: 249-250, 2017: 160-162). Yaptığı ayrıntılı çözümleme sonucunda araştırmacı, Gavriilidis'in metnin "çeviri" ya da "uyarlama" kavramları bağlamında tanımlanamadığını ortaya koymuştur ve metni Gérard Genette'in "palimpsest" terimiyle nitelendirmiştir. Şişmanoğlu Şimşek'e göre, Gavriilidis'in *Yeniçeriler*'i tıpkı Türkçenin Yunan alfabesi ile bir araya gelerek Karamanlıca'yı oluşturması gibi, "yeni ile eskinin, usta ile çırağın, çeviri ile telifin birbirlerini yok etmeden bir arada yaşadığı bir palimpsesttir" (2011: 274).

Ahmed Midhat, Ermeni cemaati arasında da tanınır. Yazarın ünlü romanı yayımlanmasından dört yıl sonra, *Filatun Bey'le Rakım Efendi* başlığıyla Ermeni harfli Türkçe olarak basılmıştır.⁴⁹ 1890'larda öyküler yayımlayan Mehmed Tahir'in *Kayın Valide* başlıklı yapıtı da İstefan Matbaası tarafından hem Arap hem Ermeni harfli basılmıştır (İstanbul, 1895). Yapıtın Arap harfli ikinci baskısı ise 1897'de Yovanaki Panayoditis Matbaasında gerçekleştirilmiştir. Arap harfli baskılarla bazen eş zamanlı olarak Ermeni harfli biçimde yayımlanan bu örnekler, muhtemelen çeviri yazı yöntemiyle hazırlanmıştır. Bu tür basımlar, cemaatler arasında edebiyat alanındaki karşılıklı ilgiye işaret etmektedir. Aynı zamanda, farklı alfabelerde basım yapacak kadar teknik ilerlemenin sağlandığı ve uzman iş gücünün oluştuğu anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda, Kleanti Harambilidi'nin (Kleantîs Kharalampidis) derlediği iki ciltlik *Mecelle-i Edebiyat-ı Osmaniyeye* adlı seçkiyi de anmak gerekir. Yapıtın daha ziyade bir ders kitabına benzediğini düşünen Strauss'un verdiği bilgilere göre, bu seçkide Cevdet Paşa, Arif Paşa, Edhem Paşa, Rifat Paşa, Münif Efendi ve Namık Kemal gibi çeşitli Osmanlı yazarlarından seçme parçalar yer almakta, Türkçe dil bilgisi hakkında bir kısım ve Rumca-Türkçe bir sözlük de bulunmaktadır (1995: 227.124). EHB'ye göre, yapıt ilk olarak

⁴⁹ (1879). İstanbul: Canig Aramyan.

1873'te Mühendisyan Matbaası'nda (Tupografeion Ohanes Mükhentsian) Arap ve Yunan harfli olarak basılmıştır. Diğer basımlar farklı matbaalarda 1874 (Neologos Matbaası-Votira ve Şürekâsı Matbaası), 1875 (Tupois Vûtura kai S/as), 1883 (Mihran Matbaası-Tupois Vûtûra) ve 1895'te (Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası) çift alfabeli olarak yapılmıştır. Arap harfli yapıtlar arasında kaydedilmiş olan sonuncu basımda alfabe bilgisi yoktur ama bu basımın da diğerleri gibi çift alfabeli olması gerekir.

5. Çeviriler

Farklı alfaberle Türkçe basılmış edebiyat yapıtlarında çeviri oranını ve kaynak metinlerin hangileri olduğunu araştırmak, dönemin edebiyatını anlamak açısından önemli ipuçları taşır. Burada not edilmesi gereken bir nokta, bibliyografyalarda Osmanlı'nın kendi cemaatleri arasındaki edebî alışverişlerin de çeviri olarak kaydedilmesidir. Dönemin yaygın söz dağarında “dil adı” ile “alfabe adı” arasında ayırım bulunmamasının buna yol açtığı düşünülmektedir. Bu durum, yapıt kapaklarına olduğu gibi resmî belgelere de yansımış görünmektedir. Dolayısıyla günümüzde benimsenen çeviri ve çeviri yazı ayırımının 19. yüzyılda henüz oluşmadığı ya da önemsenmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca, genel olarak Osmanlı bağlamında yapılmış çevirilerin günümüzdeki çeviri standartlarından bir hayli farklı olduğunun akılda tutulması gerekir. Çevirilerin kaynak metne sadakati çoğu zaman tartışmalıdır çünkü zaten, ileride gösterileceği üzere, birincil amaç sadakat değildir. Telif yani özgün kabul edilen yapıtların bir kısmında da, daha önce anılan bazı örneklerde görüldüğü gibi, esinlenmenin ötesine geçen etkileşimler söz konusu olabilmektedir.

Bazı derlemelerde ya da seri hâlinde çıkarılmış yapıtlarda, özgün metinler ile çevirilerin bir arada yer aldığı da olmuştur. Örneğin, Ahmed *Midhat*, *Letâif-i Rivayat* dizisini kendi özgün metinleri ile çevirilerinin bir karışımı olarak kurgulamıştır. Abdülkerim Hadi'nin *Ezhar-ı Nevbahar*⁵⁰ adlı yapıtı da aynı özelliği barındırır. Benzer biçimde, Halid Ziya'nın (Uşaklıgil) hazırladığı dört ciltlik Nâkil başlıklı modern hikâye seçkisinde⁵¹ ve Selanikli Mehmed Tevfik'in *Roman Cüzdanı*'nda⁵² telif metinlerin yanısıra kaynağı belirtilmemiş çeviriler de bulunmaktadır.

⁵⁰ (1312/1896). İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı.

⁵¹ (1311/1894). Cilt 1-2, İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası; (1311/1894). Cilt 3, Matbaa-i Ebüzziya; (1312/1895). Cilt 4, Matbaa-i Ebüzziya.

⁵² (1311/1894). “Millî ve Mütercem Romanları Muhtevidir”, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

Özellikle 80'lerden itibaren basım yoğunluğu artan romanların etkisiyle Avrupa edebiyatı, çevirilerin ana kaynağı hâline gelmiştir. Çeviri yapıtların yaklaşık olarak yüzde kırk beşi, uyarlamaların ise yüzde yetmiş beşi Fransız edebiyatına dayanmaktadır. Bu veriler, Fransız dili ve kültürünün 19. yüzyılda kazandığı önemle doğru orantılıdır. Fransız edebiyatından yapılan çeviriler arasında modern hikâye ve roman türleri yüzde seksen beşlik bir oranla öne çıkmaktadır. Geri kalan dilimin büyük kısmını ise yüzde on birlik bir oranla tiyatro oyunlarının çevirileri oluşturmaktadır. Bunlara ek olarak, Fransız edebiyatından çevrilmiş birkaç şiir, biyografi ve gezi kitabı da basılmıştır.

Avrupa edebiyatından yapılmış çevirilerde Fransız edebiyatını daha düşük oranlarda sırasıyla İngiliz ve Alman edebiyatları izler. Bunlardan çevrilmiş yapıtlar da büyük bir çoğunlukla roman, modern hikâye ve oyundur. Kaynağı İngiliz ve Alman edebiyatı olan yapıtlardan öne çıkanlar, izleyen bölümlerde tartışılmıştır. Bunların yanı sıra birkaç yapıtla sınırlı kalmakla birlikte İspanyol (Cervantes, *Don Quixote*), İsviçre (Rudolphe Töpffer) ve İtalyan (Metastasio, Francesco Domenico Guerrazzi, Silvio Pellico) edebiyatlarından da çeviriler yapılmıştır.

Konumuz açısından cemaatler arasındaki etkileşimi netleştirecek olan kaynak, Avrupa edebiyatıdır. Arap, İran ve Hint edebiyatları Müslüman-Türkleri yüzyıllar boyunca etkilemiş ve 19. yüzyılda da bu kaynaklardan özellikle geçmiş dönemlere ait yazmametinlerin basımları yapılmış olmasına karşın, Rum ve Ermeni milletlerinin bu kaynaklara ilgisi nispeten kısıtlı görünmekte ve henüz keşfedilmeyi beklemektedir.⁵³ Bu nedenle, burada Yunan harfli Türkçe metinler temel alınarak Avrupa edebiyatından yapılan çevirilere odaklanılacaktır. Buna geçmeden önce Yunan edebiyatının kaynak olarak nasıl değerlendirildiğini görmekte yarar vardır.

⁵³ Arap, İran ve Hint kaynaklarından yapılan basılı çeviriler hk. bk. G. Ö. Ayaydın Cebe 2009: 186-187. Farklı alfabelerde Türkçe yapıtlar üzerine çalışmalar arttıkça bu konuda yeni bilgiler ortaya çıkmaktadır. Doğrudan kitap biçiminde basımlar gözlemlenmese de dolaylı olarak bir etkileşim söz konusudur. Örneğin, Viçen Tilkian'ın birçok hikâyesinin altyapısında *Binbir Gece Masalları*'nın olduğu saptanmış (G. Ö. Ayaydın Cebe 2023) ve *Yedi Güzeller* (1881) adlı metnin bir *Heft Peyker* çevirisi olduğu yakın zamanda anlaşılmıştır.

5.1. Yunan Edebiyatı

Yunan edebiyatından çevrilmiş bilinen ilk basım, *Avraam'ın Kurbanı* adlı, büyük olasılıkla Vinçenzo Kornaro'ya (Vitsentzos/Vikentios Kornaros 1553-1613/1614) ait Girit tiyatro oyunudur. Başka metinlerle bir arada ciltlenmiş olan yapıt, önce 1690'larda "sade Rumca"ya, ardından 1783 yılında Türkçeye çevrilmiş ve yüzyıl başında yayımlanmıştır.⁵⁴ Viyana Mihitaristlerinin 1812'de Ermeni harfli Türkçe bastıkları *Abraham'ın Kurbanı* da yapı bakımından bu metne benzemektedir. Kapağında, "Yazıldı bir arifden ve kendi harcı ile basma olundu" ifadesinden başka, yazarı ya da çevirmeni hakkında bilgi bulunmayan bu yapıtın da kaynak metninin aynı olduğu öne sürülebilir. Kornaro'dan bir başka basım ise, 17. yüzyıl başlarında kaleme aldığı düşünülen ünlü *Erotokritos*'unun Eretos yani *Sevda* başlığıyla yapılmış Arap harfli Türkçe çevirisidir.⁵⁵ Strauss'un gözlemiyle "[e]rken dönem Modern Yunan edebiyatının başyapıtlarından biri" sayılan bu manzum romans, "belki de çevirmenlerin yazarın adını bile vermemesinden dolayı çoğunlukla bilinmeyen bir yapıt olarak kalmıştır" (2014: 40).

Kornaro'nun anonimleşmiş ününe karşılık, Ezop'un (Aisopos, MÖ 6. yüzyıl) fablları, farklı cemaatler tarafından paylaşılan ortak bir edebî miras olarak öne çıkmaktadır. Onun çevirmenlerinden biri olan Osman Rasih, "Ezop'un fabllarının 1830'lar gibi erken tarihlerden itibaren İstanbul'daki Mekteb-i Tıbbiyede okunmakta olduğunu" belirtmiştir (aktaran J. Strauss, 2014: 27.86). Türkiye Yazmaları Kataloğu'nda "Hikâye-i Ezop" başlıklı tarihsiz iki yazma bulunmakla birlikte, Strauss'un araştırmasına göre, Türkçede ilk basma Ezop çevirisinin, 1852 yılında Kiril harfleriyle yapılmış olması dikkate değerdir (2014: 27).

⁵⁴ (1800). Çev. Kayserili Oikonomos Papa Andreas, Asitane: Patrikhane Basmahanesi. Sonraki basım: 1844. Oyunun manzum bir basımı da vardır: *Hazreti Avraamın Ziade Cok Cana Menfaatli Kurban Hekâyesi* (1836). [Çev. Silleli Papa Sofronios], Asitane'de: Ignatiadislerin Basma hanesinde.

⁵⁵ (1289/1873). Çev. Rıfat ve Ali Refik, Yyy: yy.

Misailidis'in çevirip 1854 yılında yayımladığı *Esopos'un Kıssadan Hisse Almaya Mahsus Meselleri*, Yunan harfli basımların ilk örneğidir.⁵⁶ Bunu, 1866'da Ermeni harfli bir *Ezovbosun Meselleri* izler.⁵⁷ Ahmed Midhat, Ezop'unkilerin yanı sıra Fransız yazarlarından fablları da içeren *Kıssadan Hisse* başlıklı bir yapıtı yayımlamıştır.⁵⁸ "Diyaribekirli" Çelebizade Agop Lütü'nün Ermeniceden yaptığı düşünülen (J. Strauss, 2014: 27) bir başka çeviri de *Terceme-i Yezopos* başlığını taşır.⁵⁹ Arap harfli diğer Ezop baskıları, Hafız Refi'nin *Edebiyat ve Hikâyat-ı Garibe*⁶⁰ adlı yapıtı ile Osman Rasih'in çevirdiği *Menakıb-ı Hayevan Beray-ı Teşhiz-i Ezhan*'dır (Hayvanların Zihinleri Açan Menkıbeleri).⁶¹ Yazarı "Blanud Maksimos" olarak kayıtlı, H. Tolayan'ın çevirdiği *Ezovbosun Meselleri*, Ermeni harfli olarak 1887'de,⁶² Yunan harfli bir *Esopos Masalları* 1891'de yayımlanmıştır. Yüzyılın erken dönemindeki ilgiye karşılık 1870'lerden sonra basılmış Arap harfli Ezop çevirisine ise rastlanmamıştır.

Üçüncü yüzyıl Yunan Sofistlerinden Heliodoros'un "*Aithiopika*" (Habeşli Hikâyesi) başlıklı aşk anlatısı, Misailidis tarafından *İliodoros Kamilin Teagenis ve Hariklia Naman Nevciyanlar Aleyhinde Te'lif Buyurduğu Dastan-i Latifesi Olup...* başlığıyla çevrilerek üç cilt hâlinde Yunan harfli yayımlanmıştır.⁶³ Lukianos'un (yak. MS 125-180) "Peri Parasitou" adlı hiciv niteliğindeki felsefi diyalogunu, Encümen-i Danış'ın gayrimüslim üyelerinden Vasilaki (Kelek) Efendi, *Tercüme-i Letaif-i Asar der Tarif-i Sanat-ı Dalkavukan [Dalkavukname (Dalkavuk Firuz ile Muteriz Kârdan)]* başlığıyla Türkçeye çevirmiştir. Antik Yunancadan yapılmış bu çeviri hakkında Strauss, "The Millets and the Ottoman Language" başlıklı makalesinde ayrıntılı bilgi vermektedir (1995: 215-218).

⁵⁶ Kitabın tıpkıbasımı, transkripsiyonlu metni ve sözlüğü için bk. E. Balta 2019: 142-326. Aynı çalışmada, Ebüzziya Tevfik'in *Ezop* adlı biyografisinin de metni yer almaktadır (2019: 29-122).

⁵⁷ İstanbul: Rupon Kürkciyan.

⁵⁸ Bu yapıta dair *EHB*'de ilk kayıt, 1287/1871 tarihini taşımakla birlikte bunun ikinci baskı olduğu belirtilmiştir; İstanbul: Muharririn Zatına Mahsus Matbaa. Üçüncü baskı: (1296/1879). İstanbul: Kırk Anbar Matbaası.

⁵⁹ (1290/1873). İstanbul: Zartaryan Matbaası.

⁶⁰ (1291/1874). İstanbul: Şark Matbaası.

⁶¹ (1294/1877). İstanbul: Bakırcı Başı Mehmed Efendizade Süleyman Efendi Matbaası.

⁶² İstanbul: Hovsep Kafafyan.

⁶³ (1851). İstanbul: Yoanis Lazaridis Tabhanesi. Metnin Anatoli'deki tefrikası hk. bk. Ş. Şişmanoğlu Şimşek 2017: 153-154.

Antik Yunan edebiyatından çeviriler arasında Homeros'un *İlyada*'sını da anmak gerekir. Yapıtın M. Naim (Fraşeri) tarafından yapılmış çevirisi 1303/1886'da,⁶⁴ Selanikli Hilmi'nin *İlyas yahud Şair-i Şehir Omiros* başlıklı çevirisi ise 1316/1899'da⁶⁵ basılmıştır. Strauss, iki çevirinin de *İlyada*'nın yalnızca ilk bölümlerini kapsadığına dikkat çeker (2014: 25.76). Ayrıca, Ahmed Midhat, MÖ 5. yüzyılda yaşamış olan Xenophon'un "Cyropaedia"sını *Hüsrevname* başlığıyla çevirmiştir.⁶⁶ Bu çeviri Bon-Joseph Dacier'nin Fransızca çevirisinden yapılmıştır (C. Demircioğlu 2005: 382). Benzer şekilde, Mehmed Kâmil tarafından *Dafni ile Kloenin Hikâye-i Teaşşuklarıdır* başlığıyla Longus'tan (MS 2. yüzyıl) yapılmış çeviri de yapıtın Fransızcasındandır.⁶⁷

Çağdaş Yunan edebiyatı söz konusu olduğunda, tiyatro oyunlarının sınırlı düzeyde de olsa ilgi gördüğü söylenebilir. Kandiyeli Mehmed Raşid'in G. P. Kontis'ten İraklis ve *Olimpiyakos Agonas yahud Sıdk ı Hulus ve Muhabbet-i Hakikî* başlığıyla yaptığı çeviri bunlardan biridir (J. Strauss 2004: 39).⁶⁸ Rumhekim Aleksandros İstamatyadis'in (1838-1891) oyunları *Osman ho nikêtês* ve *Chios doulê*, Türkçeye sırasıyla *Gazi Osman*⁶⁹ ve *Hata-i Nisvan yahud Sakız Esirleri*⁷⁰ başlıklarıyla çevrilmiş, "ikincisi İstanbul'da sergilenen en başarılı oyunlardan biri olmuştur" (2014: 39).

Leon Melas (1812-1879) da Yunan edebiyatından Türkçeye aktarılan yazarlardan biridir. Yunan milliyetçisi Melas'ın gençlere yönelik bir ahlak kitabı olarak kaleme aldığı *Gerostathîs* başlıklı romanı (1858) okullarda da kullanılmış, o dönemdeki genç Yunanlı kuşağın eğitiminde etkili olmuştur (B. Merry 2004: 268-269). Romanın çevirisi, *Gerostathîs yani Çocukluk Kemaletimin Vukuatleri* başlığıyla iki cilt olarak Atina'da Yunan harfli Türkçe basılmıştır.⁷¹

⁶⁴ İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası.

⁶⁵ İstanbul: Matbaa-i Şirket-i Mürettibiye.

⁶⁶ (1302/1884). "Tercüman-ı Hakikat gazetesinde tefrika edildikten sonra Maarif Nezaret-i Celilesinin ruhsatıyla ayrıca kitap şeklinde dahi tab olunmuştur", İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.

⁶⁷ (1289/1873). İstanbul: Tasvir-i Efkar Matbaası.

⁶⁸ (1289/1872). İstanbul: Camlı Han Matbaası.

⁶⁹ (1294/1877). Çev. Yanko P.Vaçidi, İstanbul: yy.

⁷⁰ (1291/1874). Çev. Rifat Giridi (Giritli Rıfat), İstanbul: yy.

⁷¹ (1866). Cilt 1, Çev. F. P. G. Aristovulos, Atina: Filadelfialu H. Nikolaidi'nin Tabhanesi. (1867). Cilt 2, aynı bilgiler.

Okullar için yapılmış bir başka çeviri de “Ahlak-ı hamideyi havi hikâyatın mecmuı” *Küçük Eleni*’dir. İncesulu Grigor oğlu S. Ağa’nın Türkçeye aktardığı 32 sayfalık bu küçük kitap, 1878 yılında Misailidis tarafından “Anadolu kızları ve mektepleri için” basılmıştır. Kitabın yazarı İoannis A. Vretos (1836-1920), yazarlığından ziyade basım ve yayıncılıktaki etkinlikleriyle öne çıkmış bir kişiliktir. İstanbul’da 1850’lerin ortalarında kendi adına kurduğu matbaasında uzun bir süre pek çok Yunanca ve az sayıda Yunan harfli Türkçe basım yapmış; *Neologos*, *Armonia* ve *Byzantis* gibi süreli yayınlarda çalışmış; “Trakya Eğitim Derneği”nin kurucuları arasında yer almıştır. Stavros Vuturas ve Yorgos Vafeiadis ile beraber 1869-1890 arası, dokuz cilt olarak yayımladıkları “Tarih ve Coğrafya Sözlüğü”nün yanı sıra yirminci yüzyıl başlarında düzenli olarak çıkardığı takvimleriyle tanınan Vretos, dönem dönem çocuklara yönelik hikâyeler de kaleme almıştır (Τσιρογιάννη 2017: 113-114). Genellikle yetişkin bir anlatı kişinin çocuklarla bilgi ve öğüt verici sohbetler yaptığı bu tür hikâyeler, edebî değerinden ziyade doğrudan çocuklar için yazılmış ve özellikle resimli basılmış kitaplar olmaları bakımından Yunan çocuk edebiyatının başlangıcını oluşturmuştur (2017: 111).

Örneklerde görüldüğü üzere, çağdaş Yunan edebiyatına karşı ilginin hemen hemen yalnızca 1870’ler ve öncesiyle sınırlı kalması dikkat çekicidir. Daha geç dönemde yayımlanmış ama çeviri olup olmadığı henüz açığa kavuşturulmamış birkaç metinden daha söz eden Strauss da Osmanlı’nın gayrimüslimcemaatleri nazarında bile çağdaş Ermeni ya da Yunan edebiyatına gösterilen rağbetin son derece kısıtlı olduğunu saptamıştır (2010: 179-180). Buna karşılık, başta Fransız edebiyatı olmak üzere Avrupa’nın çeşitli dillerinde yayımlanan modern edebî türler, yalnızca Osmanlı coğrafyasını değil, Doğu Akdeniz Havzası’nın bütününe etkisi altına almış görünmektedir.

5.2. Avrupa Edebiyatı

Farklı alfabelerde Türkçe basılmış edebî çevirilerin karşılaştırmalı olarak incelendiği bu bölümün 19. yüzyılı kapsayan kısmı, doktora tezimin yanı sıra daha önce İngilizce yayımlanmış olduğum bir makaleye dayanmaktadır (G. Ö. Ayaydın Cebe 2016b). Burada örneklem genişletilmiş, tartışmalar belli ölçüde güncellenmiştir. Osmanlı’da Avrupa edebiyatından yapılmış basılı çevirilere bakıldığında, roman ve hikâye gibi edebî türlerin öne çıktığı görülür. Avrupa şiiri Arap harfli çevrilip yayımlanmış olmasına karşın, bu konuda Türkdilli Ermeni ve Ortodoks cemaatlerinde belirgin bir ilgi olmadığı anlaşılmaktadır.⁷² Bununla birlikte, buradaki örneklemin kitap boyutundaki yapıtlarla sınırlı olduğu anımsatılmalıdır.

Yapıtları çevrilmiş modern kurmaca yazarlarını saptamak amacıyla Osmanlı’nın kendi geleneksel ve klasik edebiyat kaynaklarında yer almayan yazarlar belirlenmiştir. Buyazarlardan Bunyan, Cervantes, Defoe, Fénelon ve Swift gibi bazıları, Avrupa edebiyatının kendi gelişimine göre modern kabul edilmeyebilirler. Ne var ki, bunlar Osmanlı edebiyat dünyasının 19. yüzyılda keşfettiği yazarlardır ve bu bağlamda alımlanışlarına göre değerlendirilmeleri gerekir.

Bazı yazarların özgün yapıtları hikâye ya da roman olmasa da bunların çevrilerek sunulduğu biçimgöz önüne alınmıştır. Akıl karıştırıcı gibi görünse de bu türden “serbest” çevirilerle Osmanlı edebiyatında sıklıkla karşılaşılır. Bu konuda en çok anılan adlardan biri Ahmed Midhat’tır. Örneğin, ünlü yazar, Emile Augier’nin manzum bir oyununu (muhtemelen *L’Aventurière*, 1860) *Nedamet mi? Heyhat!* başlığıyla roman olarak çevirmiştir.⁷³ Ahmed Midhat, romanın ön sözünde bu konuda bilgi verir ve çeviriye yaklaşımını açıklar: “biz terceme-i ‘ayniyye tarafdarı değiliz. Fransızca bir cümleyi, bir kelâmı hatta bir şahîfeyi okuruz. Ne anlar isek onu müstakillen ya’nî yeniden ‘Osmānlıca yazarız. İşte bunun için bizim tercemelerimiz re’sen ‘Osmānlıca yazılmış gibi olur. Haydi Emil Öjyenin *Serserîsini* de böyle terceme edelim” (1889: 9). Ahmed Midhat burada “terceme-i ‘ayniyye” yani sözcüğü sözcüğüne çeviri taraftarı olmadığını belirttiikten sonra yaptığı işin bir “yeni yazım” olduğunu itiraf eder ve bununla da övünür; çünkü, böylece yapılanın çeviri olduğu anlaşılmaz da sanki en baştan “Osmanlıca yazılmış gibi olur” yani telif bir yapıt görünümüne kavuşur.

⁷² Hristiyan kanonuyla ilişkilendirilebilecek şiir çevirileri hk. bk. J. Strauss 2014: 23-24.

⁷³ (1306/1889). İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.

19. yüzyılda yapılan çevirilerin büyük kısmında özgün başlıkların korunduğu gözlemlenmiştir. Ne var ki Ahmed Midhat, bu yapıtın başlığını olağan dışı bir şekilde değiştirerek çevirmiştir:

*Serserî*nin ismini külliye tebdile kadar lüzüm gördük. “Niçin?” mi dediniz? Doğrusu o kadar nazikâne, hikemiyâne bir eser-i laîf için bu *Serserî* ismini biraz liyâkatsiz bulduk. Herkes mâlını diğerinden ‘âlâ isimler ile tesmiye ve tavşîf eder. Yoğurt satan “Kaymak satıyorum!” der. Emil Öjye kaymak satdığı hâlde neden “Ayran satıyorum” desin? Romana ‘Nedâmet mi? Heyhât!’ ismini verdik (1889: 9).

Ahmed Midhat’ın kaynak metinlere müdahaleleri bununla sınırlı değildir. Pierre Corneille’in *Le Cid* (1637) adlı yaklaşık 70 sayfalık manzum trajikomedisini 222 sayfa uzunluğunda bir düzyazı metne dönüştüren yazar, başlığını da “bir şeyin özü, kısaca esası” yani özeti anlamına gelen *Sid’in Hülasası* (1890-1891) koymuştur (S. Paker 2006: 330). Saliha Paker, *Hülasa*’da *Le Cid*’in sıra dışı bir şekilde dönüşüme uğramış olmasına karşın, Ahmed Midhat’ın kendi metnini karşılaştırmalı bir çeviri olarak savunduğunu düşünür (2006: 330-331). Onun çeviri yöntemini Osmanlı’nın ayrımları bulanıklaştıran kendine benzetme (asimilasyon) anlayışının bir uzantısı olarak görür ve bu çerçevede “emperyalist” olarak nitelendirir (2006: 345).

Bu konuda Şemseddin Sami’nin Victor Hugo’dan yaptığı *Sefiller* çevirisi (1297 / 1880) etrafında oluşan tartışma da kayda değerdir. Çeviri önce “cüz”ler hâlinde kısım kısım yayımlanmıştır ve ilk cüzden itibaren dönemin çeşitli yazarları, süreli yayınların sütunlarında çeviriyi değerlendirmişlerdir. Örneğin, *Vakit* gazetesinin 22 Mart 1296 (31 Mart 1880) tarihli sayısında basılan imzasız bir yazıda çeviri acımasızca eleştirilmiştir. Buna karşılık Ahmed Midhat, çevirideki sorunları Hugo’nun karmaşık üslubuna bağlayarak Şemseddin Sami’nin çeviri yöntemini takdir etmiştir (aktaran A.S. Levend 1969: 72-73). Ağâh Sırrı Levend’e göre, *Sefiller*’in çevirisinde eleştirilerin çoğunluğunu Şemseddin Sami’nin “aslını bozmamak ve üslûptaki özelliği korumak kaygısıyla kitabı olduğu gibi (harfîyyen) çevirmesi, bu yüzden deyişin birçok yerde Türkçenin kurallarına aykırı düşmesi” sorununa odaklanmıştır (1969: 74). Halid Ziya’nın konu ile ilgili düşüncesini ise şöyledir: “Şemseddin Sami’nin *Sefiller* terceme-i harfîyyesini, Fransızca cümle teşkilâtını muhafaza ettiği için garip bulanlar, sonradan bu garp nahvına alışmaya başladılar” (alıntılayan A. S. Levend 1969: 75).

Şemseddin Sami, eleştirilere çeşitli süreli yayınlarda yanıt vermiş olmakla beraber bu konudaki net tavrını Daniel Defoe'dan yaptığı *Robenson* çevirisinde (1302 / 1885) göstermiş gibidir. Kitabın daha kapağında, başlığın altında şu cümle yer alır: “Fransızcadan harfiyyen terceme olunmuştur”. Şemseddin Sami'nin çeviri hakkındaki günümüz çeviri anlayışına yakın düşünceleri, eleştirilerden anlaşılacağı üzere, zamanında aykırı bulunmuştur. Yüzyıl sonuna doğru, aralarında Ahmed İhsan'ın da olduğu Edebiyat-ı Cedide yazarlarının sistemli bir şekilde eleştirecekleri (N. Akbayar 1985: 450, S. Paker 2006: 343) Osmanlı'nın kabul gören çeviri anlayışı, kaynak yapıt üzerinde çevirmenin serbestçe tasarrufta bulunduğu, metni genişletip kısalttığı, dönüştürüp yeniden yazdığı bir anlayıştır.

Bu anlayışın Osmanlı'nın farklı cemaatlerinden çevirmenlerce de benimsendiği, çeviriler üzerine yapılacak çalışmalarla pekiştirilecektir. Buradan hareketle, karşılaştırmalı incelemelerde de etnik ve dinî kimliğinden bağımsız olarak Osmanlı çevirmeninin, ancak yüzyıl sonuna doğru gelişmeye başlayacak olan “milliyetçi” tavidan ziyade, Paker'in kullandığı anlamda “emperyalist” yöntemi benimsediğini bulmak şaşırtıcı olmayacaktır. Burada daha önce söz edildiği üzere, Misailis'in *Temaşa-i Dünya'sı* ile Gavriilidis'in Ahmed Midhat'tan yaptığı çeviriler de aynı niteliktedir. Bu savı destekleyen ender çalışmalardan biri olarak Anthi Karra'nın *Temaşa-i Dünya'yı Polipathis* ile karşılaştırdığı makalesinde, Misailidis'in çeviri/uyarlama üslubunun Ahmed Midhat'ınkiyle benzer olduğu ifade edilmiştir (2010: 201-218).

Bu konuda, Viçen Tilkiyan'ın *Çoban Kızlar'ı* üzerine yürüttüğüm araştırma da benzer sonuçlar ortaya koymuştur. 1876'da Ermeni harfli Türkçe, ertesi yıl Arap harfli Türkçe olarak yayımlanmış bu yapıtın iki biçiminde de çeviri olduğu belirtilmemiştir. Metnin kaynağı, İspanyol yazar Miguel de Cervantes'in *La Galatea* (1585) adlı pastoral romansının, Fransız yazar Jean-Pierre Claris de Florian tarafından 1783 yılında *Galatée* başlığı ile yapılan yeniden yazımıdır. Üstelik, Şemseddin Sami, Florian'ın metnini *Galate* başlığıyla Tilkiyan'dan önce çevirmiştir (1290/1873). Ne var ki, bu iki çevirinin karşılaştırılmasından Tilkiyan'ın kaynağının ya doğrudan Florian ya da onun N. Nuricanyan tarafından Ermeniceye yapılan ve 1863'te İstanbul'da basılan çevirisi olduğu anlaşılmaktadır.

Çoban Kızlar'da Tilkiyan o kadar inisiyatif kullanmıştır ki, kaynak metnin hangisi olduğunun pek de önemi kalmamıştır. Şemseddin Sami'nin sıra dışı bulunan nispeten aslına sadık çevirisine karşılık, Tilkiyan ancak anlatının ana hatlarından ve bazı kişi ve mekân adlarından anlaşılabilir kadar serbest bir anlayışla metni Türkçeye aktarmış, birçok eksiltme ve yorum yaptığı gibi özgün pasajlar da eklemiştir (G. Ö. Ayaydın Cebe 2016a: 91-99).⁷⁴ Ermeni harfli Türkçe metinde ise Florian'ın Estelle (1788) adlı başka bir pastoral romansını *Çoban Kızlar*'ın örgüsüne dâhil etmiştir. Arap harfli metin daha çok özet niteliğindedir ve Ermeni harfli olanla arasında uzunluk ve içerik açısından kayda değer farklar bulunmaktadır. *Çoban Kızlar* örneği, bu bakımdan da aynı kişinin elinden çıkmış olsa bile farklı alfabelerle basılmış Türkçe yapıtların dikkatli değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Çağdaş çeviri uygulamalarından sapan bir yöntem çeşitliliğine işaret eden bu örnekler, özgül bir "Osmanlı" edebî külliyatı yaratmıştır. Gül Mete-Yuva'nın da belirttiği üzere, çevirmenin "ihneti" sayesinde çevrilen metin, kazandığı yeni özelliklerle beraber Osmanlı edebiyat sistemine mükemmel bir şekilde eklenir ve yazarından ziyade çevirmenin imzasını taşır. Kurulan metinlerarası bağda, bir yapıtın beğenilmesi yazmaya teşvik eder. Böylece çeviri, çevirmenin yaptığı bir okumaya dönüşür. Kaynak metnin tahrif edilmesinden, başlı başına yeni bir metin yaratılır (2006: 62).

Çevirilerin nitelik ve etkilerini inceleyebilmek amacıyla en çok rağbet edilmiş yazarları saptamak yararlı olacaktır. 19. yüzyılda en çok çevrilmiş yazarların ilk otuz sıralaması Tablo 1'de sunulmuştur. Bu tabloda yeniden basımlar ve ciltler de ayrı künyeler olarak sayılmış, böylece yazarların sosyolojik açıdan ve okur tabanlı alımlanma yoğunluğuna ulaşmak amaçlanmıştır.⁷⁵

⁷⁴ Şemseddin Sami'nin çeviri yöntemi ile Florian ve Tilkiyan'inkinin ayrıntılı bir incelemesi için ayrıca bk. G. Ö. Ayaydın Cebe 2018.

⁷⁵ 1840-1940 yılları arası yapıtları Türkçeye çevrilmiş yazarların biraz farklı ölçütlerle oluşturulmuş listesi için bk. A. S. Erkul Yağcı 2011: 94.

Tablo 1: 19. Yüzyılda En Çok Çevrilmiş İlk Otuz Yazar

#	Yazar	Yapıt #	Oran
1	Xavier de Montépin	95	%12,13
2	Alexandre Dumas, père	43	%5,49
3	Jules Verne	34	%4,34
4	Eugène Sue	32	%4,09
5	Georges Ohnet	25	%3,19
6	Charles Paul de Kock	23	%2,94
7	Camille Flammarion	21	%2,68
8	François de Salignac de la Mothe Fénelon	18	%2,30
9	Emile Richebourg	13	%1,66
10	Fortuné du Boisgobey	13	%1,66
11	Ponson du Terrail [Pierre Alexis]	13	%1,66
12	Octave Feuillet	12	%1,53
13	Adolphe Belot	11	%1,40
14	Daniel Defoe	11	%1,40
15	Emile Gaboriau	10	%1,28
16	Hector Malot	10	%1,28
17	Jules Mary	10	%1,28
18	Christoph von Schmid	9	%1,15
19	Alphonse de Lamartine	8	%1,02
20	Victor Hugo	8	%1,02
21	Jules Lermina	7	%0,89
22	Pierre Zaccone	7	%0,89
23	Emile Zola	6	%0,77
24	Jules de Gastyne [Jules Benoist]	6	%0,77
25	Alexandre Dumas, fils	5	%0,64
26	François-René de Chateaubriand	5	%0,64
27	Guy de Maupassant	5	%0,64
28	Alain-René Lesage	4	%0,51
29	Bernardin Jacques-Henri de Saint-Pierre	4	%0,51
30	Jonathan Swift	4	%0,51

Sunulan yazarlar tablosu, 19. yüzyıl Osmanlı edebiyat dünyasındaki çeşitliliği ortaya koymaktadır. Fransız yazarları öne çıkmakla birlikte, İngiliz edebiyatının önemli isimlerinden Daniel Defoe ve Jonathan Swift ile Alman yazar Christoph von Schmid de dikkate değer bir ilgi görmüştür. Bu çeşitlilik, farklı cemaatlerin edebiyat tercihlerindeki ortak noktaları gözler önüne sermektedir.

İlk sırada bulunan Fransız yazar Xavier de Montépin popülerliğini, romanlarının Müslüman-Türk, Ermeni ve Rum cemaatlerince ortak olarak okunmasına borçludur. Çoğunluğu birkaç ciltlik çeviriler olarak yayımlanan bu yapıtlar, sıklıkla birden fazla baskı yapmıştır. Montépin'in ardından gelen diğer yazarlar da Osmanlı edebiyatının "modern" çeviri repertuarını oluşturur. Yazarların hangi yapıtlarının hangi alfabelerle ne oranda yayımlandığını anlamak ve bu repertuarın yapısını daha iyi kavrayabilmek için alfabelere göre bir karşılaştırma yapılacaktır.

5.3. Karşılaştırmalı Değerlendirme

Kronolojik olarak Yunan harfli Türkçe yapılmış ilk çeviri, Daniel Defoe'nun *Robinson Crusoe* başlıklı romanıdır (Liste 2). 1851'de *Akabi Hikâyesi*'yle roman türünün ilk örnekleri Osmanlı edebiyatında ortaya çıkarken bu döneme yakın bir tarihte İngiliz edebiyatının bu önemli ilkinin Türkçeye çevrilmiş olması kayda değerdir. Durumu ilginç hâle getiren, romanın özgün dilinden değil, başka dillerdeki versiyonlarından çevrilmiş olmasıdır.

Örneğin, Ahmed Lütfü'nün 1864 yılında yaptığı ve hem İstanbul'da hem de Bahçesaray'da basılan Arap harfli çevirinin, 1820'lerde Orta Doğu'nun kitap üretim merkezi hâline gelen Malta'da 1835'te yayımlanan bir Arapça çeviriye dayandırılabilceği düşünülmektedir (J. Strauss 2014: 19). Şemseddin Sami'ye ait kısaltılmış çeviri ise Fransız yazar Ambroise Rendu'nün Osmanlı okullarında da okutulan *Robinson dans son île, ou Abrégé des aventures de Robinson* (1832) adlı kitabındandır (2014: 30). Romanın 1892 yılında yayımlanan Ermeni harfli çevirisi de Fransızcadan yapılmıştır. Misailidis'in 1855'te de bir *Robinson Crusoe* bastığından söz edilse de (E. Balta 1998: 14) bibliyografyalarda bulunmayan ve ulaşılamamış olan bu kaynağa listede yer verilmemiştir. Buna karşılık, romanın kitap hâlinde basımından önce ve daha sonra yüzyıl sonunda doğru Anadolu'da yapılan iki tefrikası hakkında ayrıntılı bilgilere Şişmanoğlu Şimşek'in araştırmasında ulaşılabilir (2017: 154).

Liste 2: *Robinson Crusoe* (1719) Çevirileri⁷⁶

Robinson Krusos Hikayesi, Çev. Dimitrakis Çelebi, YHT
(1853). İstanbul: Yoanis Lazaridis Tabhanesi.

Tercüme-i Hikâye-i Robenson, Arapçadan çev. Ahmed Lütfü, AHT
(1864). İstanbul: Takvimhane-i Âmire Matbaası.
(1867). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
(1870). İstanbul: Muhib Matbaası.
(1871). İstanbul: yy.
(1874). İstanbul: La Türki Matbaası.
(1877). İstanbul: yy.

Hikaye-i Robenson, Çev. Hripsime K. Topalyan, EHT
(1879). İstanbul: Hayasdanyats.

Robenson, Fransızcadan çev. Şemseddin Sami, AHT
(1885). İstanbul: Mihran Matbaası.

Hikâye-i Robenson, Çev. Ahmed Lütfü, Tercüman Gazetesi Kütüphane Serisinden, AHT
(1889). Bahçesaray: Tercüman Gazetesi Matbaası.

Hikâye-i Robenzon, Fransızcadan çeviri, EHT
(1892). İstanbul: Nişan Berberyan.

Robenson Kruzoe Hali Adada, kısaltarak çev. Halil Hamid, AHT
(1916). İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası.

Robenson Kruzoe, Çy, Ölmez Eserler Külliyyatı, Tanin gazetesi ilavesi, AHT
(1923). İstanbul: Tanin Matbaası.

Robenson, Kısaltarak çev. Osman Nuri, AHT
(1925). Varna: İleri Matbaa ve Kütüphanesi.

Robenson Kruzoe'nin Hayatı ve Meraklı Sergüzeşti, Çev. F. M., AHT
(1925). Bakû: Azerneşr Matbaası.

Robenson Kruzoe, kısaltarak çev. Şükrü Kaya, On Kuruşa Bir Kitab No. 19, AHT
(1927). İstanbul: Resimli Ay Matbaası Türk Limited Şirketi.

Robenson Issız Adada, kısaltarak çev. Mehmed Ali, AHT
(Ty). İstanbul: Sühulet Kütüphanesi.

⁷⁶ Bu ve izleyen listelerdeki bilgilerin yazımları bibliyograflarda kaydedildiği gibi aktarılmıştır. Eklemeler köşeli ayraçla belirtilmiştir. AHT kısaltması Arap harfli Türkçe; EHT, Ermeni harfli Türkçe; YHT, Yunan harfli Türkçe yerine kullanılmıştır.

Basım yılına göre ikinci sırada yer alan “Yenovefa” hikâyesi, Alman yazar Papaz Christoph von Schmid’in Osmanlı’da en çok çevrilmiş yapıtıdır (Liste 3). Bu hikâyenin özellikle Rum Ortodoks cemaatinde büyük bir ilgi gördüğü ve uzun yıllar boyunca Osmanlı edebiyatındaki etkisini koruduğu anlaşılmaktadır. *Genoveva*’yı Doğu Akdeniz’deki tüm cemaatlerin tanıdığını belirten Strauss, Schmid’in yapıtlarının 1840’lar gibi erken tarihlerden itibaren Venedik Mihitarist Papazları tarafından çevrilmeye başlandığından söz eder. Bulgarca ve Yahudi İspanyolcasına da çevrilmiş olan hikâyenin *Rivâyatu Jinifyâf* başlıklı Fransızcadan yapılmış bir Arapça çevirisi de bulunmaktadır. Misailidis’in kaynaklarda tarihsiz kaydedilmiş çevirisiyle ilgili Balta, 1854 tarihini verir (1998: 14). 1855 yılında yayımlanan Ermeni harfli Yenovefa baskısının ise önce Fransızcadan Yunancaya aktarılmış bir metne dayandığı belirtilmektedir (J. Strauss 2014: 59). Mihran Bidar Arabacıyan’ın çevirisi (1876, 1886, 1891), kitabın Ermenice yapılmış manzum bir çevirisindedir (J. Strauss 2014: 59).

Liste 3: *Genoveva* (1810) Çevirileri

Yenovefa hikayesi..., Başlık eksiktir, YHT

(1854). Yyy: yy.

(1864). Yyy: yy.

(1867). Yyy: yy.

(1911). [İstanbul]: Vivliopôleion Gerasimû Aleksandrâtû.

(1913-1914). Yyy: yy.

(Ty). Yyy: yy.

Yenovefa Hikayesi. İşbu hikaye Ahlak-i hamide ile mevsuf ve haza nisa taifesinin ibret almasına mahsus olmağ ile..., Çev. Evangelinos Misailidis, YHT

[1854]. Dersaadet [İstanbul]: Anatoli Matbaası.

Schmidt, Christophe, *Yenovefa, Ahlakı Hamide ve Haza Nisa Tayfesinin İbret Olmasına Mahsus Hikâye*, Çy, EHT

(1855). İstanbul: Rupen Kükciyan.

(1868). İstanbul: Rupen Kükciyan.

Tercüme-i Hikâye-i Jenevyev, Çev. Mehmed Memduh Paşa, AHT

(1869). İstanbul: Tatyos Divitciyan Matbaası.

Schmidt, Christophe, *Jeneviyev*. Çev. M. Bidar [Arabacıyan], EHT

(1876). İstanbul: yy.

İngilterra Düşesalarından Kenovape Nam Afife Kadının Hikâye-i Garibesi, Ermeniceden çev. Bidar Arabacıyan, EHT (1886). İstanbul: Hovsep Kafafyan.

Schmidt, Christophe, *Kenovape yani Ahlak-ı Hamide ile Mevsufe Bir Kadın*, Çev. Bidar M. Arabacıyan, EHT (1891). İstanbul: Hovsep Kafafyan.

Jenovefa, Çev. Resmolu Midhat İbnül Ahmed, Asır Kütüphanesi Romanları, AHT (1894). İstanbul: Kasbar Matbaası.

Smit, Hristoforos, *Yenovefa*. Faziletin Muzafferiyatını Mübeyn Gayet Feci Roman, Çev. Prodromos Savopulos ve P. S Köseoğlu, YHT (1894) Dersaadet: E. Suma ve Şürekası Matbaası.

Tabiatda Uluhiyeti Tanımak yani Eihenfesli Erikos ve Yenovefa Hikayeleri, Yenovefa hikayesi ahlak-i hamide ile meşhur ve haza nisa daifesinin ibret almasına mahsus olmagle, bu defa pek sade ve açık Türkçe lisanına tercüma ile..., Çev. İgnatios K. İgnatyadis, YHT (1908). Dersaadet: Aristovulos ve Anastasyadis Matbaası.

Tabiatda Uluhiyeti Tanımaklık yani Eihenfesli Erikos ve Yenovefa Hikayeleri, Çy, YHT (Ty). İstanbul: Ekdotikon Katastîma Ger. Aleksandratû kai Sias.

Mehmed Memduh Paşa'nın 1869'daki Arap harfli çevirisi Lamartine'e atfedilmişse de Strauss, bu yapıtın kaynağı olarak Schmid'in *Genoveva*'sını gösterir (2014: 59, 197). Bu karışıklık, Lamartine'in aynı adı taşıyan bir hizmetçi kız hakkındaki yapıtının da Türkçeye çevrilmesinden kaynaklanmış olabilir: *Geneviève, histoire d'une servante* (1851).⁷⁷ *Genoveva*'nın 1311/1894'teki ikinci Arap harfli çevirisi Strauss'a göre, Resmolu Midhat İbnül Ahmed tarafından yapılmıştır (2014: 59). Cemal Demircioğlu ve onun çalışmasında kullandığı diğer bazı kaynaklar ise çeviriyi Ahmed Midhat'ın yapıtları arasında gösterir (2005: 221, 217).

Yenovefa'nın hikâyesi kültürler arası etkileşimi göstermesi açısından önemlidir. Başkarakterin adının çeşitli biçimlerde yazılmış olması ve bazı Yenovefa hikâyelerinde yazar ya da çevirmen adının bulunmaması, bu

⁷⁷ (1303/1886). *Jeneviv Bir Hizmetçi Kızın Sergüzeşti*, Çev. Halil Edib, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya.

anlatının Osmanlı cemaatleri arasında bir sözlü hikâye olarak da dolaşmakta olabileceğini düşündürür. Bunu destekleyen bir yaklaşım olarak Balta'nın da Yunan harfli Yenovefa hikâyelerini diğer halk anlatılarıyla birlikte "popüler risaleler" sınıfında saydığını belirtmek gerekir (1998: 17, 18). Schmid'in hikâyesinin esin kaynağı da Fransız chansonlarına dayanan bir Alman halk anlatısıdır (D. Blamires 1999: 112-113, ayrıca bkz. H. W. Puckett 1916). Bu da Avrupa edebiyatı bağlamında kültürler arası etkileşimi gösteren bir örnektir.

Yapıtın Ermeni harfli Türkçe ve Ermenice çevirileri üzerine inceleme yapan Hülya Çelik ve Ani Sargsyan, çevirilerde yerel geleneklerin ve dil özelliklerinin metne katıldığını gözlemlemişler, Schmid'in özgün Almanca yapıtının yanı sıra Fransızca çevirilerinin de kaynak olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla, bu çevirileri Osmanlı'daki çeşitli kültürel ve dinî topluluklar arasındaki zengin etkileşimi yansıtan "çevrularlama"lar (*tradaptation*) olarak nitelemişlerdir (2024).

Fénelon'un Les Aventures de Télémaque'ı çeviriler arasında basım tarihi açısından üçüncü sıradadır (Liste 4). Bu yapıt, Osmanlı'da Türkçeye ilk kez, Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa tarafından aktarılmıştır. Avrupa edebiyatından Arap harfleriyle yapılan ilk edebî çeviri olması, Osmanlı edebiyatı ve Türkçenin gelişimi açısından bu çeviriyi önemli bir konuma taşımaktadır. Genel kanıya göre, çeviri 1859'da yapılmış ama 1862'de basılmıştır. Ne var ki, *EHB*'de yapıtın ilk basımı, yazıldığı yıldır. Millî Kütüphane kataloğunda da 1275/1859'a ait bir kayıt vardır. Ağır dili ve üslubu nedeniyle zor okunan bir metin olarak kabul edilen bu çevirinin yerine Ahmed Vefik Paşa, daha sade bir dille yeni bir çeviri yapmış olsa da (M. N. Özön 1934: 295) 1885'te yayımlanan bu çevirinin pek de ilgi görmediği, Yusuf Kâmil Paşa'nın çevirisinin basılmaya devam edilmesinden anlaşılmaktadır.

Yapıtın Arap harfli çevirisinin gördüğü rağbetin aksine Ermeni ve Yunan harfli çevirileri yalnızca birer kez basılmıştır. Yüzyılın erken dönemlerinden itibaren İmparatorlukta yaşayan milletlerin yapıtı özgün dilinden okuyabilmesi ve Türkçeden önce Ermenice ve Yunanca gibi pek çok dile çevirmiş olması, bu durumun nedenleri arasında sayılabilir (bk. J. Strauss 2014: 28-29).

- Liste 4:** *Les aventures de Télémaque* (1699) Çevirileri
Tercüme-i Telemak, Çev. Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa, AHT
 (1859). İstanbul: yy.
 (1863). İstanbul: Tasvir-i Efkâr Matbaası.
 (1863). İstanbul: Tabhane-i Âmire.
 (1867). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
 (1870). İstanbul: Tasvir-i Efkâr Matbaası.
 (1871). İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası.
 (1877). İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası.
 (1880). Bursa: Hüdavendigâr Matbaası.
 (1882). İstanbul: Ahter Matbaası.
 (Ty). İstanbul: Hacı Hüseyin Efendi'nin Matbaası.

- Telemak Tercümesi*, Çev. Ahmed Vefik Paşa, AHT
 (1880). Bursa: Matbaa-i Hüdavendigâr.
 (1881). Bursa: Matbaa-i Hüdavendigâr.
 (1885). İstanbul: Civelekyan Matbaası.

- Ser-Güzeşt-i Telemak*, Çev. Pavlos İ. Misailidis, 2 cilt, YHT
 (1887). Der Aliye [İstanbul]: Tupois İ. Margaritü-Tupois A.
 Maksûrî.

- Cümel-i Hikemiye-i Telemak*, Çev. Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa, AHT
 (1890). İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya.

- Télémaque*, Çev. B. Z. Garabedian, EHT
 (1894). İstanbul: yy.

- Liste 5:** *Sept péchés capitaux* (1847-1849) Çevirileri
Yedi Mühlik Günahlar Tembellik, Çev. Garabed Panosyan, EHT
 (1868). İstanbul: Levant Herald.

- Sue, Eugène, *Şikempverî. Oburluk*, Çev. Mihalaki, AHT
 (1882). İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya.

- Sui, Evzen, *Fransa'nın meşhur hikayecilerinden Evzen Sui'nin Yedi
 ölümlü günahlar unvanı ile telif itdiği hikayatdan biri olan Tama'karlıktır*,
 Çev. Evangelinos Misailidis, YHT
 (1884). Dersaadet: Evangelinos Misailidis Matbaası.

- Sui, Evzen, *Gazap Hikayesi*, Çy, YHT
 (1885). İstanbul: E. Misailidis ve Mahdumleri Matbaası.

Eugène Sue'nün yedi ölümcül günaha dair kaleme aldığı *Sept Péchés capitaux* başlıklı yapıtından çevrilmiş hikâyeler ise cemaatlere göre farklılık gösterir (Liste 5). Sue'den başka çeviriler de yapmış olan Garabed Panosyan, ilk olarak tembellikle ilgili bölümü Ermeni harfli Türkçeye aktarmıştır. Arap harflerine Mihalaki adındaki bir Rum tarafından *Şikempverî. Oburluk* çevrilmiştir. Misailidis'in Türkçeye kazandırdığı *Tama'karlık* ve çevirmeni belirtilmemiş olmakla birlikte yine onun matbaasında basılmış olan *Gazap* ise yalnızca Yunan harfli olarak yayımlanmıştır.

Rağbet görmüş yapıtlardan biri de Baba Alexandre Dumas'nın *Le Comte de Monte-Cristo* (1844) adlı romanıdır (Liste 6). Romanı ilk olarak Arap harfli Türkçeye daha önce sözü edilen Osmanlı yayıncısı ve yazarı Teodor Kasap çevirmiştir. Yapıtın seçilmesinde Kasap'ın 1860'lı yıllarda Dumas'nın kâtipliğini yapmış olmasının etkisi bulunduğu tahmin edilebilir (J. Strauss 1995: 233). Romanın Arap harfli bu ilk çevirisinden on yıl sonra eş zamanlı olarak Ermeni ve Yunan harfli çevirileri de yayımlanmıştır.

Liste 6: *Le comte de Monte-Cristo* (1844) Çevirileri

Monte Kristo, Çev. Teodor Kasap, 6 cilt, AHT

(1872). İstanbul: Ahmed Midhat'ın Matbaası - Çingiraklı Tatar Matbaası.

Monte Kristo, Çev. M. Nakkaşyan, 6 cilt, ilk 4 cilt, EHT

(1882). İstanbul: Mihran Papazyan.

(1910). İstanbul: yy.

Monte Hristo, Naşir: Vasilios İ. Tokmeçoğlu ve Hippokratis G. Margaritis, 6 cilt, YHT

(1882). Dersaadet: Grafikos Kosmos Matbaası - Hipp. Margaritis Matbaası.

Monte Kristo, Çev. M. Nakkaşyan, 6 cilt, son 2 cilt, EHT

(1883). İstanbul: Mihran Papazyan.

Monte Kristo, Çev. Avanzade Mehmed Süleyman, 6 cilt, AHT

(1911-1912). İstanbul: Matbaa-i Jirayır ve Keteon - Matbaa-i Keteon Bedrosyan.

Bu çeviri, özellikle konusuyla bazı yazarların modern kurmacaya bakışını şekillendirmiştir. Ahmed Midhat, iki ciltlik Hasan Mellah yahud

Sır İçinde Esrar (1874-1875) adlı romanını *Monte-Cristo*'dan “esinlenerek” kaleme aldığını açık yüreklilikle belirtmiş, kısa bir süre sonra bu romanın devamı niteliğinde *Zeyl-i Hasan Mellah yahud Sır İçinde Esrar* adlı başka bir yapıtı daha yazmıştır (1875). Yazarın *Dünyaya İkinci Geliş yahud İstanbul'da Neler Olmuş* (1874), *Hüseyin Fellah* (1875) ve *Esrar-ı Cinayat* (1884) gibi diğer bazı romanlarında da *Monte-Cristo*'nun entrika yapısından, geniş bir coğrafyaya yayılmış mekân algısından, macera öğelerinden ve zamanın getirdiği değişimlerle yüzleşme gibi çeşitli izleklerinden etkiler görülebilir.

Basım tarihine göre sıra, en çok rağbet gören yazar Xavier de Montépin'dedir. Tefrikada ustalaşmış olan Fransız romancı, hem kendi ülkesinde hem de Osmanlı'da yüzyılın son çeyreğine damgasını vurmuş görünmektedir. Liste 7'de farklı alfabelerle Türkçe çevirilerinin ortak repertuarı bulunan yazarın daha birçok yapıtı çeşitli cemaatlerden Osmanlı okurlarının beğenisine sunulmuştur. Yüzyılın en çok satan romanı olarak tanınan *La porteuse de pain*'in tefrikası biter bitmez yayımlanabilmesi için daha tefrika edilirken çevrilmiş olması gerektiği akla gelmektedir. Ne var ki, yazarı bu kadar yakından takip eden Osmanlı edebiyat piyasasının ilgisi, sonraki yüzyılda pek sürmemiş, sayıları giderek azalan ve yalnızca Arap harfleriyle yapılmış Montépin çevirileri, 1914'te son bulmuştur.

Liste 7: Arap, Ermeni ve Yunan Harfli Ortak Xavier de Montépin Çevirileri

La gitane, 1860

Çingene Kızı. Madmuazel de Kerven, Çev. H. Tolayan, EHT
(1876). İstanbul: Manzume-i Efkâr.

Çingâne Kızı. Madmuazel dı Kerven, Çev. H. Tolayan, 2 cilt, EHT
(1879). İstanbul: Manzume-i Efkâr.

Çingene Kızı, Çev. Ali Rıza Bey, Düzelti: Mustafa Reşid, 1. cilt, AHT
(1889). İstanbul: Cemal Efendi Matbaası.

Çingene Kızı, Çev. K. S., Düzelti: Mustafa Reşid, 2. cilt, AHT
(1889). İstanbul: Cemal Efendi Matbaası - Şirket-i Mürettibiye
Matbaası.

Çingene Kızı, Gayet Meşhur Feci ve Meraklı Roman Olup, Çev.
Evangelinos Misailidis, 6 cilt, YHT
(1894). Dersaadet: Anatoli Matbaası.

Les filles de bronze, 1880

Tucdan Kızlar, Çev. H. Tolayan, 5 cilt, EHT
 (1880). Cilt 1-3, İstanbul: Manzume-i Efkâr.
 (1881). Cilt 4-5, İstanbul: Manzume-i Efkâr.
 (1891). 2. baskı: İstanbul: yy.

Tuçdan Kızlar, Naşir: T. S. Pavlidis, 6 cilt, YHT
 (1891). Dersaadet: Anatoli Matbaası.

Tunçtan Kızlar, Çev. Mehmed Tevfik, 2 cilt, AHT
 (1892). İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası.

La porteuse de pain, 1884-1885

Etmekçi Hatun, Çev. İlyas M. Emanuilidis, 6 cilt, YHT
 (1885). Dersaadet: Evangelinos Misailidis Matbaası.

Ekmekçi Hatun, Çev. H. Tolayan, 5 cilt, EHT
 (1886). İstanbul: Karegin Bağdadlıyan.

Ekmekçi Kadın, Çev. Ahmed İhsan [Tokgöz], AHT
 (1889). İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası.

Simone et Marie, 1883

Simon ve Mari, Çev. Andon Alik, EHT
 (1885). İstanbul: Dikran Civelegyan.
 (1887). İstanbul: Dikran Civelegyan.

Simon ve Mari, Çev. A. Alik, AHT
 (1889). İstanbul: Ceride-i Şarkıye Matbaası.

Simeona ve Marya..., Çev. Yoanis Yoanidis, YHT
 (1890). Yyy: yy.

Le fiacre no. 13, 1880

13 Nomeroli Arepe, YHT
 (1888). Yyy: yy.

13 Numaralı Araba, Çev. Halil Edib ve Ali Rıza, 4 cilt, AHT
 (1890). İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

13 Numaralı Arabanın Zeyli: Jan Jödi, Çev. Halil Edib, AHT
 (1890). İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

13 Numaralı Araba, Çev. M. B. Arabacıyan, 3 cilt, EHT
 (1894). İstanbul: Garabed Biberyan.

Daha önce *Simone et Marie* çevirmenlerindeki isim benzerliklerine dikkat çekmiş, bunların aynı çevirmenler olabileceğini öne sürmüştüm (G. Ö. Ayaydın Cebe 2016b: 214). Yapıtlara ulaşıldığında, Arap harfli Türkçe metnin çevirmeni Andon Alik'in adının bibliyografya kayıtlarına harf hatasıyla geçirildiği ortaya çıkmıştır. Böylelikle, yapıtın Ermeni harfli Türkçe çevirisinin daha sonra Arap harfli olarak da basıldığı anlaşılmıştır. Bu da edebiyat piyasasında farklı alfabelere hâkim çevirmenlerin bulunduğunu gösterir. Gerçekten de bu nitelikteki yazar ve çevirmenler istisnai değildir. Daha önce sözü edilen Tilkiyan'ın yanı sıra *Télémaque* çevirmeni Bedros Zeki Garabedian ve Nikolaos Soullidis gibi kişiliklerin birden fazla alfabede Türkçe yayın yaptığı gözlemlenebilir (krş. J. Strauss 2010: 186-188).

Şimdiye kadar sunulan ortak çevirilerin yanı sıra Ermeni harfli Türkçe okurlarının paylaşmadığı bir repertuvar da bulunmaktadır (Liste 8). Paul de Kock, Abbé Prévost ve Etienne Enault'nun yapıtları yalnızca Arap ve Yunan harfli Türkçe basılmıştır. Burada ortak olan bir yapıtıyla yer verilen Paul de Kock, en çok çevrilmiş yazarlar listesinde üst sıralardadır; yirminci yüzyıldaki basımları da eklendiğinde, Arap harfli Türkçe çevirilerinin sayısı 40'ı aşmaktadır.

Liste 8: Arap ve Yunan Harfli Türkçe Ortak Çeviriler

Charles Paul de Kock, La baronne Blaguskof, 1866

Madam Blakizkof yahud Fitne-i Cihan, Çev. Mehmed Ata, AHT
(1878). İstanbul: Mihran Matbaası.

Fitne-i Cihan yahud Madam Bilakizikof, Çev. Teodor. Yese Fetvacoğlu, YHT
(1882). İstanbul: Anatoli Matbaası.

Abbé Prévost, Manon Lescaut, 1731

Manon Lesko, Çev. M. Nuri Şeyda, AHT
(1880). İstanbul: Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası.

Manon Lesko, Çev. İ. Panayotidis, YHT
(1898). İstanbul: Panayotidis Matbaası.

Manon Lesko, Çev. Hasan Bedreddin, AHT
(1900). İstanbul: Kasbar Matbaası.

Manon Lesko, Çev. Mahmud Şevket, AHT
(1923). İstanbul: Orhaniye Matbaası.

Etienne Enault ve Louis Judicis, *Le vagabond*, 1877

Bir Serseri, Çev. Ahmed İhsan [Tokgöz], AHT
(1886). İstanbul: Ceride-i Askeriye Matbaası.

Etienne Enault, *Les drames d'une conscience*, 1884

Vicdan Faciaları, Çev. Ali Muzaffer, 2. baskı, Ahmed İhsan ve Şürekâsı
Asır Kütüphanesi Hikâyeleri, AHT
(1894). İstanbul: Âlem Matbaası.

Enol, Etien, Madam Orelia, Çev. İ. Panayotidis, YHT
(1901-1904?). Yyy: yy.

Tefrikalar üzerine yapılacak çalışmalarla bu tür listelerin kalabalıklaşması beklenebilir. Örneğin, Şişmanoğlu Şimşek'in *Anatoli* üzerine yürüttüğü araştırma, en az iki yazarın daha göz önünde bulundurulması gerektiğini ortaya koymuştur: Bernardin de Saint-Pierre'in hem gerçek hem kurmaca okurlar arasında meşhur *Paul et Virginie* (1788) adlı romanı, 1890 yılında; André Theuriet'nin romanlarından biri de *Peri Kızı* başlığıyla, 1892'de *Anatoli*'de tefrika edilmiştir (2017: 157-159, 181-182). Ermeni harfli Türkçede—henüz—bir kaydına rastlanmamış olan yazarlardan ilkinin aynı,⁷⁸ ikincisinin farklı yapıtları⁷⁹ Arap harfli Türkçeye de çevrilmiştir.

Bunlar dışında, yalnızca Yunan harfli basılmış Türkçe çevriler Liste 9'da gösterilmiştir. İlk sırada yer alan “Garib Elisavetin Nakliyeti” adlı uzun hikâyenin çeviri olduğunu Strauss keşfetmiştir (2010: 163). Metnin içinde bulunduğu İrfan Name başlıklı iki ciltlik kitap, Filaretos adındaki yaşlı bir adamın torunlarına okuduğu ve sırayla onlara okuttuğu kısalı uzunlu hikâyelerden oluşur. Bu yapısıyla aralarında Aziz Efendi, Emin Nihat, Ahmed Midhat ve Tilkiyan'ınkilerin de olduğu erken dönem hikâyelerinin çerçeve anlatı tekniğini sergiler. Her biri 32-33 sayfalık cüzlerden (*filládion*) oluşan

⁷⁸ Saint Pierre, Bernardin de (1894). *Paul ve Virginie*, Çev. Osman Senai [Erdemgil], İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya; Aynı başlık ve çevirmenle diğer baskı: (1902. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye. Romanın Emin Sıddık tarafından yapılmış tarihsiz bir çevirisi daha bulunmaktadır. Erkul Yağcı, bunun basım tarihini 1870 olarak göstermiştir (2011: 257, 371).

⁷⁹ Theurier, André (1311/1894). *Roz-Liz* [*Rose-Lise*, 1894], Çev. Ahmed İhsan, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmet İhsan ve Şürekâsı; (1313/1896). *Hüsn ü Ân*, Çev. Ahmed İhsan, İstanbul: Âlem Matbaası Ahmet İhsan ve Şürekâsı; (1328/1912). *Jan-Mari: Bir Perdelik Facia-i Hissiye* [*Jean-Marie*, 1871], Çev. İbrahim Alâeddin [Gövsâ], Trabzon: İkbâl Matbaası; (1330/1914). *Hanımeli*, Çev. Mehmed Recai, İstanbul: Mesai Matbaası; (1927). *İlkbahar Seneleri* [*Années de printemps*, 1904], Çev. Hakkı Süha [Gezgin], Cihan Edebiyatından Nümuneler, Maarif Vekâleti Neşriyatı, İstanbul: Devlet Matbaası.

kitabı konusunda Engürülü Papaz Oğlu, başlangıçta çok iddialıdır: “Bunun içinde bulunacak olan [...] nakliyetler dahi Tilemakos, ve garib Elisavet, ve Rasella ve [...] masallar dahi meşhur Aisobosun, Halimanın, Robisonun, ve Nastratin Hocanın, ve bin bir gece tabiri ile olan maddelerin, ve Dutu namenin, ve Arzu Gamberin, ve Leila ile Mecnunun, ve bunlara benzer çok masalcıların çok tohaf masallarından toplanmacadır” (1846.1: 4). Ne var ki, *İrfan Name*'sinin sonunda adlarını tek tek saydığı abonelerinden (*sundromitís*) yeterli maddi desteği bulamayınca bu vaatlerini yerine getiremeden, 12. cüzde kitabı sonlandırmıştır (1846.2: 197-198). Papaz Oğlu sözünü tutabilmiş olsaydı, bu çalışmadaki listelerin sıralamasını değiştirecek nitelikte bir yapıta imza atmış olacaktı. Yine de *İrfan Name*, bu hâliyle de Osmanlı basılı kültüründe edebiyatın kaynaklarına, aktörlerine ve dinamiklerine dair önemli sözler söylemekte, bunları dinleyerek öğrenecek olan “arif”lerini beklemektedir.

Liste 9: Yunan Harfli Türkçe Çeviriler

Maistre, Xavier de, “Garib Elisavetin Nakliyeti” [*La jeune Sibérienne*, 1825], *İrfan Name*, Rumcadan Türkçeye çeviri, Haz. A. Papaz Oğlu Engürülü, 2 Cilt, Cilt 1, s. 17-138

(1846). Asitane-i Aliye: Agati Elpis Basmahanesi.

Royiros, Alfons [Alphonse Royer], *Yeniçeriler* [*Les Janissaires*, 1844], Cilt 1, Çev. Evangelinos Misailidis

(1854). Konstantiniyye: Anatoli Tabhanesi

De Mondepen, Ksavyer, *Seirîn* [La sirène de Paris], Çev. Evangelinos Misailidis

(1882). Dersaadet: Evangelinos Misailidis Matbaası.

Dumas, Aleksandros, Meşhur Monte-Hristo Hikayesinin Zeyli Lord Hop, 6 cilt

(1884). Cilt 1, Asitane [İstanbul]: Dim. ve At. Nikolaidi Matbaası.

(1884). Cilt 2-4, Asitane: Manzume-i Efkar Matbaası.

(1885). Cilt 5, Asitane: Zareh Matbaası.

(1885). Cilt 6, Asitane: P. Sotiryadis Matbaası.

Buri, Gontran, *Şeytanın Amuca Zadesi* [*Le cousin du diable*, 1868], Çev. Evangelinos Misailidis Efendi

(1885). İstanbul: Evangelinos Misailidis Matbaası.

İffetli ve İsmetli Martha: Familyalara Mahsus Hikaye-i Nefise, Çev. Evangelinos Misailidis Efendi

(1886). Dersaadet: Evangelinos Misailidis Matbaası.

Roman Kütüphanesi Cüz Cüz Neşr Olunur: A. Georgiadis, “Taliin Cilveleri”; Gabriel Prevost, “Dasha”; Raoul de Nabery, “Kadınlar Cinayeti”; Emile Souvestre, “Lefki Lorzi”; Emile Chevalier, “Dul ve Bakire”; Edgar Poe, “Kara Kedi”, Çev. A. Yorgiadis

(1889). İstanbul: Ant. Maksuris ve Vlasios Filipidis Matbaası.

Sue, Eugène, *Prens Anzol [Le morne-au-diable, 1842]*, Çev. Yoanis Yoanidis

(1892). İstanbul: (*Anatoli*'de tefrika edildikten sonra basılmıştır).

Ruket, Yulios [Jules Rouquette], *İntikamcı Lamar*, yahod karının kıymeti [*Ce que coûtent les femmes, 1868*], Fransızcadan çev. Yoanis Kalfoğlu

(1894). Yyy: yy.

Listenin ikinci sırasında bulunan *Yeniçeriler* adlı yapıt, Misailidis'in çevirisiyle 1853 yılında *Anatoli* gazetesinde tefrika edilmeye başlanmış ama yayımına on yıldan uzun bir süre ara verilmiştir. Basılan kitabın bu ilk tefrikadan olduğu anlaşılmaktadır. Alphonse Royer'nin “1826 Yeniçeri Ayaklanması sırasında İstanbul'da olduğu ve gözlemlerini 1844 yılında yazdığı bu romanla aktardığı söylenmektedir”. Yapıtın geri kalanı 15 Eylül 1866'da yeniden tefrika edilmeye başlanmış ve 10 Ocak 1867'de tamamlanmıştır (Ş. Şişmanoğlu Şimşek 2017: 156).

Listenin üçüncü sırasında, Montépin'in Eugène Grangé'yle birlikte yazdığı bir komedi olan *La Sirène de Paris* bulunmaktadır. Oyun, 1860'ta Paris'te sahnelenmiş ve aynı yıl birden fazla baskı yapmıştır. Diğer cemaatlere yönelik bir basımına rastlanmamış olan bu yapıtı Misailidis *Seirîn* başlığıyla çevirmiştir. Ahmed Midhat'ın *Le Cid* çevirisini andıran bu 192 sayfalık metnin hangi edebî türde sınıflandırılacağı ise araştırılmayı beklemektedir.

Meşhur Monte-Hristo Hikayesinin Zeyli Lord Hop başlığıyla Alexandre Dumas'ya atfedilmiş çeviriye benzer bir diğeri, Jules Lermina adına kayıtlıdır: *Lord Hop*, 1878'de Vasilaki adında bir Rum tarafından Arap harflerine

çevrilmiştir.⁸⁰ Strauss, bunun Fils de Monte-Cristo (1881) adlı yapıt olduğu söylerse de (2014: 39) çevirinin ve özgün yapıtın tarihleri uyuşmamaktadır.⁸¹

Misailidis'in çevirdiği *Le cousin du diable* (1868), takma adı Gontran Borys olan Louis Eugène Henri Berthoud'ya aittir ama bazı araştırmacılar tarafından yazarın Eugène Sue olduğu belirtilmiştir. Bu yanlışlık, başlıkların benzeşmesinden doğmuş görünmektedir. Sue, *Le morne-au-diable* adıyla 1842'de başka bir yapıt kaleme almıştır. İlginç olan, kitap hâlinde basılmadan önce, 1891-1892'de *Anatoli*'de tefrika edilen bu romanın Prens Anzol başlığı ile çevrilmiş olmasıdır (Ş. Şımanoğlu Şimşek 2017: 159).

Yalnızca Yunan harfli basılmış yapıtlardan dikkat çekici bir örnek, farklı yazarlardan altı hikâyenin bir araya getirildiği derlemedir. “Taliin Cilveleri” başlıklı ilk hikâyeye muhtemelen çevirmenin kendisi tarafından kaleme alınmıştır: “A. Georgiadis”-“A. Yorgiadis”. Bu çalışmanın kaynaklarına göre, 19. yüzyılda, Henri-Emile Chevalier hariç, bu derlemedeki yazarların başka hiçbir basılı çevirisi yayımlanmamıştır. (Elbette, bu durumun süreli yayınlarla karşılaştırılması gerekir.) Bu anlamda, bu kitapta, Edgar Allan Poe'nun “Kara Kedi”sini de içeren sıra dışı bir seçkinin yapıldığı söylenebilir.

Misailidis'in çevirdiği *İffetli ve İsmetli Martha*, “ailelere özgü nefis bir hikâyeye” olarak sunulmuştur. Başlıkla birlikte düşünüldüğünde Misailidis'in kadın başkarakter çerçevesinde cinsel ahlakın vurgulandığı bu çeviri ile aileleri hedef kitle olarak seçtiği anlaşılmaktadır. Basımın ilk sayfasına çeşitli font tipleri ve büyüklükleri ile gösterişli bir şekilde “İşbu kitab taraf-ı mütercimden İzmir'de mukim Kayseriye muzaf Endirlik hanedan-ı eşraf-ı kadiminden ve tüccar-ı muuteberanından rifatlu Serafim Efendi Toraman Zade nam-i namilerine tenmik olunmuşdur” diye yazan Misailidis, kitabı ithaf ettiği “Rifatlu Serafim efendi hazretleri”nden beklediği manevi ve maddi desteği ağdalı bir üslupla dile getirdiği ön sözde, kaynak metninin adını da geçiriverseydi işimizi epey kolaylaştırmış olacaktı. Arap ya da Ermeni harfli basımlarda bulunmayan bu tipik giriş, çevirilerin kaynaklarını saptamayı ne yazık ki güçleştirmektedir. En erken basımlardan itibaren

⁸⁰ 6 cilt. Cilt 1, İstanbul: Mihran Matbaası; Cilt 2, Basiret Matbaası; Cilt 3-6, Mahmud Bey Matbaası.

⁸¹ Benzer bir sorun *Montépin'in Tucdan Kızlar ve 13 Numerolu Araba* romanları için de söz konusudur. Stepanyan'da (2005) bu başlıklarla kaydedilmiş Graped Panosyan çevirileri, sırasıyla 1863 ve 1866 tarihlerini taşır (kayıt no. 452 ve 514). Bu tarihler, özgün yapıtın basım yılından öncedir.

uyulduğu gözlemlenen bu “ithaf geleneği”, yapıtın adandığı kişinin yazar ya da çevirmenden çok daha üstün bir konuma yerleştirildiği bir hamilik sistemini işaret eder. Rum Ortodoksların birbirinden farklı okuryazar grupları tarafından ortak olarak benimsendiği anlaşılan ve yüzyıl boyunca geçerliğini korumuş olan bu sistemin incelenmesi, Osmanlı edebiyat ve kültür evreninin modernleşme sürecindeki dinamiklerini daha iyi anlamamıza yarayacaktır.

Çevirileri incelemek, Osmanlı yayıncılığının güncel Avrupa edebiyatını ne oranda takip ettiğini ortaya koymaktadır. Özellikle Montépin’in çevirileri gibi sayıları çoğaltılabilecek örnekler, çoğunlukla aynı ya da yakın dönem yazarlara rağbet edildiğini göstermektedir. Buna karşılık, çağdaş edebiyat tarihçiliği ve eleştirisi, Avrupa edebiyatından çeviriler yapmış veya bu etkilerle yapıt kaleme almış Osmanlı yazarlarının çabalarını, dönemin popüler ancak edebî değer taşımayan metinlerine yönelik olduğu gerekçesiyle değersiz görme eğilimindedir. Gerçekten de kaynak metin ve yazarlardan bazıları hakkında bilgiye ulaşmak, günümüz koşullarında bile güçtür. Ne var ki, bu yapıtların edebî değeri ve Avrupa edebiyatı kanonundaki yerleri zamanla, belli ölçütlere göre belirlenmiştir. Bu ölçütler de milliyetçilik ideolojisinin yükselişiyle beraber romantik “özgünlük” ideali ve “şaheser” arayışı çerçevesinde biçimlenmiştir.

Avrupa’nın modern milliyetçilik öncesi edebiyatı Osmanlı’nınkinden farklı değildir. Edebî ölçütler açısından taklit, uyarlama ve çeviri saygın değerdedir, hatta bunlarsız edebiyat yapmak olanaksızdır. Edebî yaratım, kaynağa öykünmenin açık biçimde dile getirildiği; yazarların yazarlardan, şairlerin şairlerden serbestçe yararlandığı, hatta özgün bir tek cümle bile yazmamış olmakla övündüğü; tam anlamıyla metinler arası ilişkilere dayalı bir anlayışla gerçekleştirilir (G. Ö. Ayaydın Cebe 2016a: 22-43, 63-64). Dolayısıyla, önceki bölümlerde de tartışıldığı üzere, modern milliyetçi ideolojiler ve ulus-devlet düşüncesiyle henüz tanışmakta olan çok kültürlü Osmanlı’da, edebiyatçı ve yayıncıların etkinliği kendi bağlamları açısından değerlendirildiğinde, Avrupa edebiyatının gündemini izlemek konusundaki başarılarını teslim etmek gerekir.

Avrupa edebiyatı, hem öykünülen hem de rekabet edilen bir model olarak Osmanlı edebiyatının gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır. Yunan harfli Türkçe çevirilere odaklanmış çalışmasında Ioanna Petropoulou, bu durumun yalnızca Müslüman-Türk cemaatine özgü olmadığını gösterir. Araştırmacıya göre, Avrupa edebiyatından yapılan çeviriler Türkdilli Ortodoks cemaatinin

de modernleşmesini beraberinde getirmiştir. “Dinî metinlerle sınırlı bir dünyadan modernitenin dünyasına geçiş, Karamanlılar için çeviri edebiyatın bir köprü görevi görmesiyle sağlanmıştır” (2007: 97).

Osmanlı edebiyat üretimini kamçılayan ve şekillendiren tetekten yalnızca güncel edebiyata gösterilen rağbet değildir. Bu üretimin sunuluş biçimleri de önemlidir. Özlem Berk’e göre, kanon dışı Avrupa edebiyatını popüler biçimlerde yayımlamak, yeni okurların dikkatini çekmek için kullanılan bir yöntemdir. Ayrıca, bunlar kadar kanonik yapıtlar da popülerleştirilmiş biçimlerde yayımlanmış ve Osmanlı edebiyat evreninde kanon dışı kılınmıştır. Kaynak metinlere yapılan müdahaleler, yabancı dildeki özgün metnin erek sistemde benimsenmesine yardımcı olmuştur. Berk’in ifadesiyle bu “erek odaklı yaklaşım, yapılan çevirilerin Osmanlı çoğul dizgesine tanıttıkları tüm yeni fikirler, kavramlar ve türlerle kültürel etkileşime girmesiyle sonuçlanmıştır” (2004: 67).

Burada sınırlı bir örneklem çerçevesinde, ancak ana hatlarıyla yapılabilen bu inceleme bile Osmanlı cemaatlerinin birbirlerinin edebî tercih ve beğenilerini etkilediğini açıkça ortaya koymuştur. İmparatorluğu oluşturan milletler 19. yüzyıldan başlayarak kendi uluslaşma süreçlerini deneyimlerken birbirleriyle kesintisiz bir kültürel ve edebî alışveriş içinde olmuşlardır. Bu etkileşim, Yunan bağımsızlığı gibi siyasal kırılmalara karşın, din, dil ve etnik kimliklerin ötesinde bir “Osmanlı” kimliği altında ve Türkçe etrafında yoğunlaşan son derece çeşitli ve çok katmanlı bir kültür yaratmıştır.

Özellikle Rum Ortodoks cemaatinin modern Osmanlı edebiyatına ve halk kültürüne yönelik ilgisi, bu topluluğun hem üretici hem de tüketici olarak edebiyat etkinliğinde oynadığı aktif rolü gözler önüne sermektedir. Bu ilgi, yalnızca kültürel bir katkı olmakla kalmamış, aynı zamanda dönemin edebiyat dinamiklerini anlamada önemli bir bağlam da sunmuştur. Türkdilli Rumlar, 19. yüzyılın sonlarına dek, yalnızca Osmanlı toplumunun değil, aynı zamanda edebî üretim ve tüketim pratiklerinin de ayrılmaz bir parçası olmayı sürdürmüşlerdir. Hem Türk hem Yunan edebiyatı tarihlerinden dışlanmış olan Osmanlı yönetimi altındaki Rum Ortodoksların kültürel üretimini araştırmak, Müslüman-Türklerin bu alandaki verimine de çeşitli açılardan ışık tutmaktadır. Akdeniz Havzası’nda Osmanlı etkisini nesnel biçimde tanımlayabilmek için bağlam ve metin odaklı bilimsel incelemeler, heyecan verici yeni araştırma konuları vadetmektedir.

Kaynakça

- Akbayar, Nuri (1985). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Çeviri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 447-451.
- Akgönül, Samim (2007). *Türkiye Rumları: Ulus-Devlet Çağından Küreselleşme Çağına Bir Azınlığın Yok Oluş Süreci*, Fransızcadan çev. Ceylan Gürman, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ambros, Edith Gülçin, Hülya Çelik ve Ani Sargsyan (2024). “Intertwined Literatures: Karamanli, Armeno-Turkish, and Regular Ottoman Versions of the *Köroğlu* Folk-tale”, *Literary and Cultural Crossroads in The Late Ottoman Empire*, Ed. Evangelia Balta, İstanbul: Boyut Yayıncılık, s. 1-54.
- And, Metin (1983). *Şair Evlenmesi’nden Önceki İlk Türkçe Oyunlar*, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
- Anhegger, Robert (1988). “Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş Üzerine”, *Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş)*, Evangelinos Misailidis, Haz. Robert Anhegger ve Vedat Günyol, İstanbul: Cem Yayınevi, s. 643-664.
- Anzerlioğlu, Yonca (2003). *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Ataş, Osman (2018). “*Karamanlıca Nesreddin Hoca Kitabı*”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Augier, Emile (1306/1889). *Nedamet mi? Heyhat!* Çev. Ahmed Midhat, İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.
- Augustinos, Gerasimos (1992). *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community, and Ethnicity in the Nineteenth Century*, Kent, Ohio ve Londra: The Kent State University Press.
- Ayaydın Cebe, Günil Özlem (2009). “19. Yüzyılda Osmanlı Toplumı ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik”, Doktora Tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- (2013). “Yazmadan Basmaya, Gösterimden Romana: 19. Yüzyılda Osmanlı’da Folklor”, *Millî Folklor* 99, s. 27-40.
- (2016a). *Cervantes’ten Tilkiyan’a Osmanlı Edebiyatında Pastoralin Sergüzeşti*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- (2016b). “To Translate or Not to Translate? 19th Century Ottoman Communities and Fiction”, *Die Welt des Islams* 56, s. 187-222.
- (2018). “Translation as Intertextual Creativity: A Case Study on La Galatea in French and in Turkish”, *Çankaya University Journal of Humanities and Social Sciences* 12(1-2), s. 67-84.

- (2023). “Viçen Tilkıyan Hakkında Bilgilerimize Ekler ve Osmanlı Edebiyat Piyasasında Taktikler”, *Nesir: Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 4, s. 71-109.
- Baker, Mona (2002). “The History of Translation: Recurring Patterns and Research Issues”, *Translations: (Re)Shaping of Literature and Culture*, Ed. Saliha Paker, İstanbul: Boğaziçi University Press, s. 5-14.
- Balcı, Sezai (2006). “Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası”, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Balta, Evangelia (1987a). *Karamanlidika. Bibliographie analytique d’ouvrages en langue turque en caractères grecs. XXe siècle, Atina: Centre d’Etudes d’Asie Mineure.*
- (1987b). *Karamanlidika. Bibliographie analytique d’ouvrages en langue turque en caractères grecs. Additions (1584-1900)*, Atina: Centre d’Etudes d’Asie Mineure.
- (1989). “Karamanlıca (Karamanlidika) Basılı Eserler”, Çev. Andonis Zikas, *Tarih ve Toplum* 11(62), s. 57-59.
- (1997). *Karamanlidika. Nouvelles additions et compléments I*, Atina: Centre d’Etudes d’Asie Mineure.
- (1998). “Karamanlıca Kitapların Dönemlere Göre İncelenmesi ve Konularına Göre Sınıflandırılması”, Fransızcadan çev. Erol Üyepazarcı, *Müteferrika* 13, s. 3-19.
- (2019). *19. Yüzyılda Osmanlıca ve Karamanlıca Yayınlarında Ezop’un Hayatı ve Masalları*, İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Behar, Cem (1994). “Türk Musikisinin Tarihinin Kaynaklarından Karamanlıca Yayınlar”, *Müteferrika* 2, s. 39-51.
- Benlisoy, Foti ve Stefo Benlisoy (2010). “‘Karamanlılar’, ‘Anadolu Ahalisi’ ve ‘Aşağı Tabakalar’: Türkdilli Anadolu Ortodokslarında Kimlik Algısı”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 11, s. 7-22.
- (2020). “Millet-i Rum’dan Helen Ulusuna (1856-1922)”, *Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 367-376.
- Benlisoy, Stefo (2010). “Education in the Turcophone Orthodox Communities of Anatolia during the Nineteenth Century”, Doktora Tezi, İstanbul: Boğaziçi University.
- Berk, Özlem (2004). *Translation and Westernisation in Turkey from the 1840s to the 1980s*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Berkes, Niyazi (1973). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 1. baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi.

- Beydilli, Kemal (1995). *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Blamires, David (1999). "The Later Texts in Gustav Schwab's 'Volksbücher': Origins and Character", *The Modern Language Review* 94(1), s. 110-121.
- Boz, Sula (1990). "Paleoloğos / Misailidis / Favini: Üç İsim, Bir Akrabalık", *Milliyet Sanat* 242, s. 36-37.
- Chaldæaki, Evangelia (2024). "Turkish Folk Songs in Greek Musical Collections of the Late Ottoman Era", *Rast Musicology Journal* 12(1), s. 47-61.
- Clogg, Richard (1996a). "*Anadolu Hristiyan Karındaşlarımız: the Turkishspeaking Geeks of Asia Minor*", *Anatolica: Studies in the Greek East in the 18th and 19th Centuries*, Hampshire: Variorum, s. 65-91.
- (1996b). "Some Karamanlidika Inscriptions from the Monastery of the Zoodokhos Pigi, Balıklı, İstanbul", *Anatolica: Studies in the Greek East in the 18th and 19th Centuries*, Hampshire: Variorum, s. 55-67.
- (2008). *A Concise History of Greece*, 2. baskı, Cambridge: Cambridge University Press.
- Çelik, Hülya ve Ani Sargsyan (2024). "Christoph von Schmid in the Ottoman Literary Landscape: Armeno-Turkish Translations and the Shaping of Christian Juvenile Literature", *ATLAS: Armeno-Turkish Literary Archives & Studies*, https://atlas.univie.ac.at/?p=133#_ftnref30.
- Demircioğlu, Cemal (2005). "From Discourse to Practice: Rethinking 'Translation' (Terceme) and Related Practices of Text Production in the Late Ottoman Literary Tradition", Doktora Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Duman, Mustafa (1991). "Karamanlıca, Yunanca, Ermeni Harfli Türkçe ve Ermenice Nasreddin Hoca Kitapları", *Tarih ve Toplum* 16(92), s. 125- 128.
- Erkul Yağcı, Ahu Selin (2011). "Turkey's Reading (R)Evolution: A Study on Books, Readers and Translation (1840-1940)", Doktora Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası: Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle, 1584-1986* (2002). Ankara: Millî Kütüphane Yayınları.
- Gerçek, Selim Nüzhet (2002). *Türk Matbuatı*, Der. Ali Birinci, Ankara: Gezgın Kitabevi.
- Harbalioğlu, Neşe ve Adem Öger, Erkan Hirik (2017). *Karamanlıca Eserler Kataloğu 1*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kabacalı, Alpay (1998). *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Matbaa ve Basın Sanayi*, İstanbul: Cem Ofset Matbaacılık Sanayi A.Ş.

- Kappler, Matthias (2018). “The Karamanli Divan by the ‘Aşık Talib and Ottoman Lyric Poetry: a Preliminary Approach”, *Karamanlidika Legacies*, Ed. Evangelia Balta, İstanbul: The Isis Press, s. 141-166.
- Karra, Anthi (2010). “From *Polypathis to Temaşa-i Dünya*, from the Safe Port of Translation to the Open Sea of Creation”, *Cries and Whispers in Karamanlidika Books: Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia, 11th-13th September 2008)*, Ed. Evangelia Balta ve Matthias Kappler, Wiesbaden: Harrossowitz Verlag, s. 201-218.
- Kerimoğlu, Hasan Taner (2008). “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Rum Politikası 1908-1914”, Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Koz, M. Sabri (2010). “Comparative Bibliographic Notes on Karamanlidika Editions of Turkish Folk Stories”, *Cries and Whispers in Karamanlidika Books: Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia, 11th-13th September 2008)*, Ed. Evangelia Balta ve Matthias Kappler, Wiesbaden: Harrossowitz Verlag, s. 241-254.
- (2011). “19. Yüzyıl Ermeni Aşuğlarından Mizahî Destanlar”, *Between Religion and Language: Turkish-Speaking Christians, Jews and Greek-Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire*, Ed. Evangelia Balta ve Mehmet Ölmez, İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 125-145.
- (2014). “Bir Âşık: Tâlib – Bir Karamanlıca Divân: *Divân-ı Tâlib*”, *Cultural Encounters in the Turkish-speaking communities of the late Ottoman Empire*, Ed. Evangelia Balta, İstanbul: The Isis Press, s. 119- 135.
- Kut, Turgut A. (1993). “Ermeni Harfleriyle Türkçe Basılmış Şarkı ve Kanto Mecmuaları”, *Müteferrika I*, s. 19-43.
- Levend, Ağâh Sırrı (1969). *Şemsettin Sami*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lewis, Bernard (1970). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, İngilizceden çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mantran, Robert (1985). “XVI ve XVII’nci Yüzyıllarda İstanbul’da Azınlıklar, Meslekler ve Yabancı Tüccarlar”, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, *Tarih ve Toplum* 16, s. 9-23.
- Merry, Bruce (2004). “Melás, Leon”, *Encyclopedia of Modern Greek Literature*, Westport, CT ve Londra: Greenwood Press, s. 268-269.
- Millas, Herkül (1993). “Hellenottomanizm ya da Yunanosmanlılığı”, *Tarih ve Toplum* 119, s. 57.
- Mete-Yuva, Gül (2006). *La littérature turque et ses sources françaises*, Paris: L’Harmattan.

- Misailidis, Evangelinos (1988) [1871-1872]. *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş, Seyreyile Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş)*, Haz. Robert Angehher ve Vedat Günyol, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Nakracas, Georgios (2003). *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni: 1922 Emperyalist Yunan Politikası ve Anadolu Felaketi*, Yunancadan çev. İbram Onsunoğlu, İstanbul: Belge Yayınları.
- Ortaylı, İlber (2005). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Oymak, Alpaslan (2013). “Osmanlı Mizahında Teodor Kasap (*Diyojen, Çingiraklı Tatar ve Hayal Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*)”, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Öger, Adem ve Oğuz Özdem, haz. (2013). *Karamanlıca Bir Eser: Nevşehir Salnamesi 1914*, Nevşehir Üniversitesi Yayınları 3, Ankara: Grafiker.
- Özön, Mustafa Nihat (1934). *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*, 2. baskı, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Paker, Saliha (2006). “Ottoman Conceptions of Translation and Its Practice: The 1897 ‘Classics Debate’ as a Focus for Examining Change”, *Translating Others*, Cilt 2, Ed. Theo Hermans, Manchester: St. Jerome Publishing, s. 325-348.
- Pamukciyan, Kevork (2002). *Biyografileriyle Ermeniler*, İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Petropoulou, Ioanna (2007). “From West to East: The Translation Bridge- An Approach from a Western Perspective”, *Ways to Modernity in Greece and Turkey: Encounters with Europe, 1850-1950*, Ed. Anna Frangoudaki ve Çağlar Keyder, Londra ve New York: I. B. Tauris, s. 91-112.
- Puckett, H.W. (1916). “The ‘Genoveva’ Theme with Paticular Reference to Hebbel’s Treatment”, *Modern Philology* 13(10), s. 609-624.
- Sakaoğlu, Necdet [1985]. “Halkın Okuduğu Cenk Kitapları-Aşk Masalları”, *Tarih ve Toplum* 3.[18], 37-39.
- Salaville, Sévérien ve Eugène Dalleggio (1958). *Karamanlidika. Bibliographie analytique d’ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs I (1584-1850)*, Atina: Institut Français d’Athènes.
- (1966). *Karamanlidika. Bibliographie analytique d’ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs II (1851-1865)*, Atina: Institut Français d’Athènes.
- (1974). *Karamanlidika. Bibliographie analytique d’ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs III (1866-1900)*, Atina: Institut Français d’Athènes.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (23 Şubat 2008). “Yunan İhtilali ve II. Mahmud’un Politikaları”, yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd12/sbd-12-06.pdf.

- Stavridis, Stravros (1896/2017). *Anatol Türkleri 1896: Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Türkü Mecmuası*, Haz. Evangelia Balta ve Ari Çokona, İstanbul: Literatür Yayınları.
- Stepanyan, Hasmik A. (2005). *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- Strauss, Johann (1995). "The *Millets* and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th Centuries)", *Die Welt des Islams* 35(2), s.189-249. Makalenin Türkçesi için bk. Strauss, Johann (2014). "Milletler ve Osmanlıca: Osmanlı Rumlarının Osmanlı Edebiyatına Katkısı (19.-20. Yüzyıllar)", Çev. Ayten Sönmez, *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebi Kültür*, Haz. Mehmet Fatih Uslu ve Fatih Altuğ, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 140-191.
- (2010). "Is Karamanli Literature Part of a 'Christian-Turkish (Turco-Christian) Literature'?" *Cries and Whispers in Karamanlidika Books: Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia, 11th-13th September 2008)*, Ed. Evangelia Balta ve Matthias Kappler, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s. 153-200.
- (2014). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimler, Neleri Okurdu? (19-20. Yüzyıllar)", Çev. Günil Ayaydın Cebe, *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebi Kültür*, Haz. Mehmet Fatih Uslu ve Fatih Altuğ, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 1-64.
- Şişmanoğlu Şimşek, Şehnaz (2010). "The AnatoliNewspaper and the Heyday of the Karamanli Press", *Cries and Whispers in Karamanlidika Books: Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia, 11th-13th September 2008)*, Ed. Evangelia Balta ve Matthias Kappler, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s. 109-123.
- (2011). "The *Yeniçeriler* of Ioannis Gavriilidis: A Palimpsest in Karamanlidika", *Between Religion and Language: Turkish-Speaking Christians, Jews and Greek-Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire*, Ed. Evangelia Balta ve Mehmet Ölmez, İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 245-275.
- (2016). "*Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş*'te Geleneksel Folklor Biçimleri", *Millî Folklor* 28.110, s. 86-99.
- (2017). "Osmanlı Tefrika Çalışmalarında Göz Ardı Edilen Bir Kaynak: Karamanlıca *Anatoli Gazetesi*", *Kebikeç* 44, s. 145-187.
- (2018). "Karamanlıca *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş*'te Zaman, Mekân ve Kapanış: Polipathis'i Yeniden Yazmak", *Bilgi* 84, s. 69-93.

- Τσιρωνιάνη, Ειρήνη Χ. (2017). *“Ο Ερημίτης του Ι.Α. Βρετού και Ο Πέτρος ή ο Έλληνομάτας του Δημοτικού σχολείου του Α.Π. Βλαστού: βιβλία για παιδιά του 19ου αιώνα. Παιδαγωγικές, Εκπαιδευτικές και Λογοτεχνικές Προεκτάσεις”*, Yüksek Lisans Tezi, Rodos: Πανεπιστήμιο Αιγαίου (Ege Üniversitesi).
- Üyepazarcı, Erol (2007). “Π.Αbdülhamid’inÖzelKütüphanesi”, *Müteferrika* 32, s. 103-117.